

De politieke hypotheek

§ 1 een notoir onwillig blok

Bij de formatie van 1971 waarschuwde Steenkamp dat het lot van het nieuwe kabinet mede afhing van de christen-democratische samenwerking. Als die mislukte, dan was het naar zijn mening ook met het kabinet-Biesheuvel gedaan. Achteraf gezien had hij zijn waarschuwing beter kunnen omkeren. Een maand na het gereedkomen van de nota van de Contactraad kwam het kabinet-Biesheuvel ten val. De oorzaken hiervan hadden met de christen-democratische samenwerking niets te maken, maar de gevolgen zetten het eenheidsstreven onder grote druk. De val van het kabinet schopte het scenario van Steenkamp volkomen in de war. De christelijke drie presenteerden zich niet met een gezamenlijke kandidatenlijst bij de vervroegde verkiezingen en lieten zich bij de daarop volgende kabinetsformatie uit elkaar spelen. Doordat de ARP en de KVP tot deelname aan het progressieve kabinet-Den Uyl verleid werden en de CHU in de oppositie ging, werd op de nieuw te vormen partij een zogenoemde "politieke hypotheek" gelegd, die de onderlinge relaties tot in het najaar van 1976 zou belasten.

Vanuit dit perspectief is het merkwaardig dat de christelijke partijen nauwelijks serieus geprobeerd hebben Biesheuvels kabinet te redden. Alleen de CHU deed haar best om het conflict dat aan de kabinetscrisis ten grondslag lag, uit de wereld te helpen. De ARP en de KVP staken geen hand uit. Toch beseften ook zij dat de kabinetscrisis de christelijke drieëenheid mogelijk zwaar op de proef zou stellen. Het dagelijks bestuur van de KVP sprak zich om die reden een dag na het uitbreken van de crisis nog uit voor herstelwerkzaamheden.¹ Maar reeds binnen een week werd duidelijk dat reparatie er op voor de KVP aanvaardbare voorwaarden niet inzat.

Aan de kabinetscrisis lag een diepgaand meningsverschil over het loonbeleid ten grondslag tussen Ds'70 en de minister van Sociale Zaken, de antirevolutionair Jaap Boersma. Het economisch leven werd op dat moment gekenmerkt door een hollende inflatie en hoge looneisen van de vakbeweging. Ds'70 vond dat Boersma ter bestrijding van de inflatie loonmaatregelen op moest leggen, Boersma hoopte door een progressief beleid de vakbeweging tot zelfbeperking te brengen. Nadat de ministers van Ds'70 na een conflict over een triviale bezuinigingskwestie het kabinet verlaten hadden, wilde de partij alleen in de regering terugkeren als het beleid van Boersma zou worden gewijzigd en Boersma zou verdwijnen. Biesheuvel wilde zijn lastige partijgenoot wel kwijt – later zou hem dit duur komen te staan – maar de fractielei-

der van de ARP, Willem Aantjes, weigerde Boersma te laten vallen en bezegelde aldus het lot van het kabinet.

Het conflict over het loonbeleid maakte deel uit van een heel cluster van meningsverschillen. De gehele antirevolutionaire partijtop, inclusief de voormalige radicalen, had een jaar eerder ingestemd met de vorming van het kabinet-Biesheuvel. De partijtop meende dat de opstelling van de PvdA een centrum-links kabinet onmogelijk maakte en verwachtte dat het kabinet-Biesheuvel het beter zou doen dan het kabinet-De Jong. Met Biesheuvel aan het hoofd en Boersma op Sociale Zaken zou de ARP kunnen laten zien dat een goed en progressief beleid ook zonder de PvdA te voeren was. Dat viel echter bitter tegen. De ploeg van Biesheuvel bleek verre van eensgezind, het leiderschap van de premier was niet overtuigend en het kabinet werd in toenemende mate geconfronteerd met stakingen en spanningen met de vakbeweging.

Verscheidene leidende antirevolutionairen, onder wie Veerman, Aantjes en Boersma, trokken hieruit de conclusie dat het hoog tijd werd dat de PvdA weer regeringsverantwoordelijkheid ging dragen. Volgens hen begon de langdurige uitschakeling van de PvdA onaanvaardbare politieke en maatschappelijke gevolgen te krijgen. De PvdA en de vakbeweging dreigden steeds verder te radicaliseren en van de overheid te vervreemden. Wilde men de PvdA en de vakbonden tot matiging bewegen en de sociale vrede redden, dan zat er niets anders op dan de socialisten weer bij het landsbestuur te betrekken. Ook in de top van de KVP werd zo gedacht. De KVP was sowieso al minder met het kabinet verbonden. Andriessen en De Zeeuw hadden aan de vorming van het kabinet part noch deel gehad en waren ook allerminst onder de indruk van de resultaten die Biesheuvel boekte bij de verzachting van de maatschappelijke tegenstellingen. Ook zij dachten dat een kabinet met de PvdA veel beter in staat zou zijn de vakbeweging tot matiging te bewegen.

verwantschap met de PvdA

Degenen die zo dachten, gaven ook om programmatische redenen de voorkeur aan een coalitie met links. De gesprekken in de Contactraad hadden in christen-democratische kring geleid tot radicalisering. Veel leidende christen-democraten waren ervan overtuigd dat de politieke doctrine die was geformuleerd in de nota van de Contactraad zich slecht verdroeg met het platte materialisme van de VVD en goed aansloot bij de opvattingen die de commissie-Mansholt in maart 1972 namens de drie progressieve partijen had geformuleerd. In het rapport van de commissie-Mansholt werd net als in de nota van de Contactraad een somber beeld geschetst van de Westerse samenleving. Volgens Mansholt moest de Westerse mens zich bevrijden van zijn materialisme en zijn prestatiemoraal en moest de economische groeien behoefte van het milieu en de Derde Wereld drastisch worden omgebogen. Deze diagnose beviel de christen-democraten zo goed dat ze besloten hun eigen rapport naar dat van Mansholt toe te schrijven.² Omgekeerd kregen de programmatische aspecten van de nota van de Contactraad in progressieve kring een positief onthaal, zij het dat de progressieven vonden dat de christen-democraten nog moesten bewijzen dat zij hun mooie woorden ook in daden om wilden zetten.

De val van het kabinet-Biesheuvel bood hiervoor een uitgelezen kans. Toen 28 juli op aandringen van de CHU en de VVD tot een lijmpoging werd besloten, vond het dagelijks bestuur van de KVP dat deze poging niet moest slagen.³ Het bestuur streefde naar een coalitie met de Partij van de Arbeid, "daarover bestaat geen misverstand". Drie dagen later zat ook het partijbestuur op deze lijn, zij het dat het op verzoek van Andriessen afzag van een publieke verklaring dat de KVP de lijmpoging wilde laten mislukken.⁴ Ook Andriessen geloofde niet dat het kabinet nog gered kon worden en evenmin meende hij dat een kabinet met alleen de VVD enige kans van slagen had, maar hij vreesde dat de KVP met een publieke verklaring de schuld voor de breuk op zich zou laden en de christen-democratische samenwerking onnodig schade zou toebrengen. Als de christelijke partijen niet eensgezind bleven, kwam er, aldus Andriessen, bovendien een puur links kabinet, en dat was "toch wel het laatste wat we willen". Besloten werd dat de KVP bij de lijmpoging passief zou toezien en geen concessies zou doen. Binnen twee weken leidde dit tot een rompkabinet van ARP, CHU, KVP en VVD, dat verkiezingen uitschreef voor 29 november 1972.

verkoper van een vijgeblad

Toen het rompkabinet op 9 augustus 1972 aan de slag kon, waren de voorbereidingen voor de verkiezingen al begonnen. De Zeeuw had besloten van de nood een deugd te maken en in de campagne in één klap zijn twee grote idealen, de coalitie met de PvdA en de christen-democratische partij, aanzienlijk dichterbij te brengen. Op 25 juli zei hij tijdens overleg met Veerman en Van Verschuier dat de nota van de Contactraad de basis moest worden van een gezamenlijk program en een gezamenlijke kandidatenlijst.⁵ Van Verschuier, het debâcle van de vorige verkiezingen indachtig, steunde dit betoog met grote nadruk. Voor de CHU was de ene lijst "bijna een halszaak". "Wat", zo vroeg hij zich af, "hebben wij als perspectief te bieden als wij die ene lijst loslaten? Het risico van uit elkaar drijven, is dan zo erg groot." Veerman lag echter dwars. Doordat de eerste reacties op de nota van de Contactraad enorm waren tegengevallen, vreesde hij dat het provinciale kader en de achterban nog lang niet rijp waren voor verregaande samenwerking met de KVP en de CHU. Hij stelde daarom dat de gemeenschappelijke kandidatenlijst nog niet mogelijk was. In verband met de mogelijk ernstige repercussies van deze negatieve houding kwamen de partijvoorzitters twee dagen later, in gezelschap van Steenkamp, opnieuw bijeen. Nadat Veerman zijn weigering herhaald had, lanceerden Steenkamp en De Zeeuw een aantal andere plannen waarmee eensgezindheid getoond zou kunnen worden.⁶ Zo stelden zij voor direct na de verkiezingen te komen tot een gezamenlijke fractie en wilden zij de drie partijen laten opereren met de toevoeging "nieuwe politieke combinatie". Veerman was echter opnieuw weinig toeschietelijk. Een toegevoegde gemeenschappelijke naam zou volgens hem verwarring zaaien en over het voorstel tot samenvoeging van de fracties moest hij eerst Aantjes raadplegen. Tijdens een volgende vergadering, waarbij ook Aantjes en Biesheuvel aanwezig waren, liet Veerman weten dat de ARP ook geen samenvoeging van de fracties wenste.⁷ Als men met drie verschillende lijsten de verkiezingen inging, dan was het ook logisch om daarna drie fracties te vormen, zo vond hij. Biesheuvel vroeg zich af op grond

waarvan samenvoeging van de fracties eigenlijk wenselijk geacht werd. Aantjes zei dat samenvoeging hem nogal onpraktisch leek. Het ideaal van de eenwording was, zo verzekerde hij, bij hem onverdacht, maar in zo'n grote heterogene fractie zou het bepaald niet eenvoudig zijn elkaar te overreden en te overtuigen. Dat ging veel beter in drie eigen fracties. Als men de eenheid ging forceren, dan vergrootte men het gevaar van mislukking. Hij, Aantjes, was "voorzitter niet van stilstaan, maar van voortdurend stappen verder, zonder vooruit te grijpen".

Steenkamp, Andriessen en De Zeeuw werden door deze volgens hen van onwil druipende redeneringen niet overtuigd. Volgens hen dreigde juist de voorzichtige houding van de ARP de christen-democratische samenwerking te doen mislukken. Met enige durf zou meer mogelijk zijn dan de antirevolutionairen voor mogelijk hielden. Toen Steenkamp aan het eind van de vergadering vroeg wat nu eigenlijk het harde argument voor de terughoudendheid van de ARP was, gaf Veerman toe dat "bij een deel van de ARP (...) het vertrouwen ontbreekt dat de nieuwe partij een echte christelijke partij zal zijn". Steenkamp sloot de vergadering daarop met de mededeling dat hij zeer bezorgd was.

Ook verdere pogingen de samenwerking te verdiepen liepen op niets uit. Begin september kwam er nog wel een gemeenschappelijk program gereed, maar dat behelsde niet veel meer dan het magere urgentieprogram waarover de drie partijen het bij de vorige verkiezingen al eens waren geworden. Het nieuwe werkstukje werd zwijgend aan de pers overhandigd. Steenkamp weigerde een persconferentie te geven, omdat hij zichzelf niet als "verkoper van een vijfgeblad" te kijk wilde zetten.⁸ Er zouden ongetwijfeld vragen over de christen-democratische samenwerking komen en daarover kon hij niets positiefs melden. Het gemeenschappelijk program kreeg vervolgens van de partijraden een onvoldoende, zodat de programmatische overeenstemming tenslotte alleen bleek uit een vage, uit vier A-4'tjes bestaande verklaring. Twee weken voor de verkiezingen lanceerde Steenkamp nog het idee van een grote gezamenlijke demonstratie, met muziek en wat daar verder bijhoorde, maar ook dat kon geen genade vinden.⁹ De KVP luisterde haar campagne als vanouds op met luidruchtige manifestaties waarop de fanfare, de "KVP-girls" en het bier voor vrolijkheid zorgden. Zoveel lichtzinnigheid in een zaak waar ernst paste, was de protestanten een gruwel.

het coalitievraagstuk

De kwestie die de meeste discussie opriep was het coalitievraagstuk. Bij het eerste voorzittersoverleg na de val van het kabinet-Biesheuvel, op 25 juli, uitte De Zeeuw naast de wens om een gemeenschappelijke kandidatenlijst te vormen, ook het verlangen om voor de verkiezingen afspraken te maken over samenwerking met de progressieven. Hij presenteerde toen de lijst en de coalitiekeuze vooraf "als één pakket", maar in de discussie die volgde werd het vraagstuk van de coalitievoorkeur gemeden. Pas op 15 augustus, toen duidelijk was geworden dat de christen-democratische samenwerking niet veel zou opleveren, kwam het dagelijks bestuur van de KVP op de kwestie terug. Het besloot te streven naar een stembusakkoord met de PvdA en sloot niet uit dat dit zou leiden tot een rooms-rode coalitie zonder de ARP en de

CHU. Het was natuurlijk te prefereren dat deze partijen niet afvielen, maar als het niet anders kon, dan moest het maar. De keuze voor links was een "kristallisatiepunt" in de christen-democratische samenwerking.¹⁰ In een brief aan de ARP en de CHU schreef het dagelijks bestuur dat de KVP ernaar streefde "voor de verkiezingen een regeerakkoord met één of meer partijen (bedoeld werd de PvdA, desnoods aangevuld met de PPR en D'66) te sluiten over een gezamenlijk uit te voeren regerings-program." Het bestuur verzocht de protestantse broeders op dit punt eveneens een besluit te nemen.¹¹ Voor de ARP en de CHU was een ondubbelzinnige keuze voor de PvdA evenwel onmogelijk. De CHU voelde helemaal niet voor een coalitie met de socialisten, laat staan voor vroegtijdige afspraken daarover. In het partijbestuur van de CHU deed Tilanus, die vergeleken met zijn partijgenoten nog gematigd over de PvdA dacht, de kwestie af met de opmerking dat er alleen samengewerkt kon worden als er "redelijk overleg tussen redelijke mensen over redelijke verlangens" mogelijk was.¹² De PvdA moest "ophouden zich in denigrerende taal te uiten over andere partijen". De top van ARP wilde wel een coalitie met links, maar zij besefte dat zij dit standpunt niet kon verkopen aan de achterban. Bovendien maakte Biesheuvel, die als lijsttrekker optrad, zijn kabinet tot inzet van de verkiezingen, hoewel Veerman en Aantjes hem met klem hadden gevraagd dit niet te doen.

Voor de christen-democratische samenwerking had dit vooralsnog geen gevolgen. Op 21 augustus meldden de kringvoorzitters van de KVP in het partijbestuur dat de leden over het algemeen wel bereid waren tot het uitspreken van een intentieverklaring naar links, maar ook vonden dat er eerst een vertrouwenssfeer moest groeien en dat de progressieven de gelijkwaardigheid van het christen-democratische program moesten erkennen.¹³ Bovendien meenden de kringvoorzitters dat het kader, ondanks zijn teleurstelling over de magere resultaten van de christen-democratische samenwerking, nog steeds bereid was hiervoor een prijs te betalen. Een week later besloot het partijbestuur de liefdesbetuiging aan de PvdA dan ook af te zwakken. De KVP zou niet streven naar een "regeerakkoord", maar slechts naar "afspraken", en zou geen voorkeursuitspraak doen als die niet wederkerig zou zijn.¹⁴

Ook dit ging Biesheuvel en Tilanus nog te ver. Na twee moeizame vergaderingen stelden de zes partij- en fractievoorzitters daarom een resolutie voor de partijraden op, waarin de coalitievoorkeur van de KVP nog zwakker werd verwoord. Volgens de resolutie maakten het parlementaire stelsel en de financieel-economische situatie "een parlementair meerderheidskabinet zeer gewenst." De partijraden machtigden, aldus de resolutie, hun partijbesturen "op basis van programvergelijking de mogelijkheden daartoe te onderzoeken." Daarbij was het wenselijk dat "allereerst een gesprek met de PvdA" zou plaatsvinden.¹⁵

hoongelach

De slotfrase was toegevoegd op verzoek van De Zeeuw, die meende dat zonder deze passage de PvdA zeker niet zou willen praten. De PvdA was evenwel ook van de toevoeging niet onder de indruk. De tragiek van De Zeeuw was dat deze partij heel wat minder reikhalzend uitzag naar een rooms-rode coalitie dan hijzelf. Zij bewaarde de slechtste herinneringen aan de samenwerking met de KVP en werd allerminst

tot groter welwillendheid gestemd door de gunstige verkiezingsuitslag van 1971 en de opiniepeilingen van 1972, die voor de KVP nieuw verlies en voor de PvdA flinke winst voorspelden. Een groot deel van de leiding en het middenkader ging geloven dat de progressieven in afwachting van een linkse meerderheid in de Tweede Kamer helemaal niet meer met anderen samen hoefden te werken. Fractie leider Den Uyl meende wel dat een vorm van samenwerking met de KVP onvermijdelijk was, al was het maar om steun te krijgen voor een progressief minderheidskabinet, maar was niet bereid veel concessies te doen en hoopte door harde besprekingen de christen-democratische eenheid te breken. Het optreden van De Zeeuw had in dit kader geen positief effect. Het bevestigde de juistheid van de polarisatiestrategie, versterkte de indruk van zwakte en verdeeldheid die de KVP maakte en kon het overheersende gevoel van weerzin tegen de "onbetrouwbare roomse draaikonten" niet wegnemen. Mede om die reden vond het PvdA-partijbestuur de liefdesbetuigingen van de KVP onvoldoende. In een reactie liet de PvdA weten dat de KVP nog steeds geen klimaat geschapen had dat besprekingen zinvol maakte. Na de publikatie van de gezamenlijke christen-democratische resolutie verklaarde de PvdA ook geen gesprek met de ARP en de CHU te willen, maar toonde zich wel bereid eventueel met de KVP te praten. De PvdA zou bereid zijn tot een gesprek, als de KVP-partijraad, die op 30 september over de resolutie zou beslissen, voor samenwerking met de progressieven koos. De PvdA stelde van haar kant als voorwaarde dat de KVP niet met de VVD of DS'70 onderhandelde, bereid was tot "absoluut bindende" afspraken en in de Tweede Kamer afstand nam van het rompkabinet-Biesheuvel.

Deze verklaring had het gewenste effect. De verklaring was, omdat de PvdA veel meer eiste dan zichzelf bereid was te geven, allerm minst redelijk, maar de KVP-partijraad was zo geïrriteerd door de opstelling van de ARP en de CHU, dat hij de christen-democratische resolutie verwierp en verregaand tegemoet kwam aan de eisen van de PvdA. De raad drong aan op een progressief beleid en droeg de partijleiding op "allereerst een gesprek te voeren met PvdA, D'66 en PPR om op grond van programvergelijking samen met ARP en CHU te streven naar een akkoord op hoofdlijnen".¹⁶ Het bestuurslid L.P.J. de Bruyn wilde zelfs laten vastleggen dat de KVP desnoods op eigen kracht zou streven naar een akkoord met de progressieven, maar dit ging het bestuur te ver. Ook de eis alsnog te breken met het kabinet-Biesheuvel werd afgewezen, maar Andriessen zegde de partijraad wel toe dat hij zou proberen binnen de grenzen van het regeerakkoord andere accenten te leggen.

Ging de KVP-partijraad verder dan de gezamenlijke resolutie, de Unieraad van de CHU deed een flinke stap terug. De meerderheid op de Unieraad had geen enkele behoefte aan ook maar de zwakste voorkeursuitspraak. Alleen de ARP hield aan de gezamenlijke resolutie vast, al moest Veerman het wantrouwige partij kader wel uitleggen dat men aan de passage over het gesprek met de PvdA niet te zwaar moest tillen. De christelijke partijen zouden, zo zei hij, eerst met de PvdA praten omdat deze de grootste partij was, niet omdat ze een voorkeur voor een centrum-links kabinet zouden hebben. Ook na deze uitleg stemde nog een derde van de partijraadsleden tegen.

De verdeeldheid bij de confessionelen kwam Den Uyl goed uit. Hij vond dat deze de PvdA een unieke kans gaf en drukte in het partijbestuur, waarvan verschei-

dene leden eigenlijk liever helemaal nooit meer een woord met de christen-democraten hadden gewisseld, door dat de KVP uitgenodigd werd voor een gesprek. Toen het erop aankwam, liet De Zeeuw de ARP en de CHU echter niet vallen. In een mede namens hen geschreven brief nodigde hij de progressieven uit samen na te gaan of een akkoord bereikt kon worden. Het was een verzoek dat bij de PvdA geen enkele kans maakte en bij voorlezing op het partijcongres met hoongelach werd begroet. De PvdA, zo besloot het congres, zou na de verkiezingen geen concessies doen aan de confessionelen en zou onverkort uitvoering geven aan Keerpunt '72, het gezamenlijk program van de PvdA, D'66 en de PPR.

linkse extremisten

Hoewel de christen-democratische samenwerking dus niet geheel verbroken werd, wekten de confessionelen tijdens de verkiezingscampagne geen moment de indruk het onderling eens te zijn. Tilanus en Biesheuvel vielen bijna uitsluitend de PvdA aan, en Aantjes en Andriessen keerden zich vooral tegen de VVD. De fractieleiders waren hevig geïrriteerd door de vulgaire wijze waarop de lijsttrekker van de VVD, Hans Wiegel, campagne voerde. Wiegel wees voortdurend op het massale misbruik dat gemaakt zou worden van sociale voorzieningen en de schier ondraaglijke lasten waaronder het eerlijke en hard werkende deel van de bevolking gebukt zou gaan. Hij kopieerde in zijn campagne de polarisatiestrategie van de PvdA en richtte zich daarbij vooral op de katholieken "die het gelonk naar de PvdA beu" waren en niet voelden voor een "verlepte partij als bijwagen achter de rode locomotief".¹⁷ Andriessen en Aantjes vonden dit alles hoogst onchristelijk. Zij misten bij Wiegel pijnlijk het besef van gezamenlijke verantwoordelijkheid dat ze bij de socialisten wel zagen. Andriessen vond Wiegel een cabaretspeler die op de lagere sentimenten inspeelde en inhoudelijk weinig voorstelde. Aantjes meende dat er "toch wel iets bijzonders gebeuren" moest, wilde de ARP met de VVD van Wiegel gaan regeren.¹⁸

Het maakte een merkwaardige indruk dat Biesheuvel en Tilanus de coalitie met de VVD juist hartstochtelijk verdedigden. Biesheuvel ging bij zijn bestrijding van "de rode drie" zelfs zo ver dat hij tijdens een verkiezingstoespraak een exemplaar van Keerpunt '72 demonstratief in de hoek van het podium wierp.¹⁹ De verdeeldheid in de CHU was nog pijnlijker. In deze partij herhaalde zich het drama van de vorige campagne, doordat de Centrumgespreksgroep opnieuw met succes actie voerde tegen "linksgerichte" kandidaten. De slachtoffers waren ditmaal mevrouw N.C. de Ruiter, die door het bestuur op de zesde plaats was gezet en, opnieuw, Huijsen, die aanvankelijk de vierde plaats had gekregen. De CH-vrouwen protesteerden hevig tegen de gang van zaken, de CHJO besloot de CH-campagne te boycotten en Huijsen en Bleumink stelden hun functies in de partij beschikbaar. Toen Van Verschuer nog durfde te zeggen dat een stem op de CHU een stem was op de nieuwe christen-democratische partij, liet de Centrumgespreksgroep weten dit een klap in haar gezicht vinden.

De verkiezingscampagne van de KVP was niet veel overtuigender. Lijsttrekker Andriessen maakte tussen Den Uyl, Wiegel en Biesheuvel een matte indruk en de partij moest meemaken dat dissidenten haar links en rechts verlieten. Onder hen waren

Couwenberg, die zijn lidmaatschap opzegde omdat De Zeeuw de KVP niet los maakte van de ARP en de CHU, en Luns, die in *De Telegraaf* onthulde dat de KVP in handen gevallen was van linkse extremisten.

een loodzware taak

De verkiezingen van 29 november 1972 gaven de polariseerders gelijk. De PvdA, de VVD en de PPR wonnen flink: respectievelijk vier, zes en vijf zetels, en de KVP en de CHU verloren respectievelijk een vijfde en een kwart van hun aanhang. De KVP ging van 21,9 procent (35 zetels) naar 17,7 procent (28 zetels), nog geen 60 procent van het percentage dat zij in 1963 gehaald had; de CHU zakte onder de 5 procent (4,8 procent; 7 zetels), en was daarmee in zeven jaar bijna gehalveerd. De ARP had daarentegen gewonnen, zij het slechts 0,2 procent (1 zetel). Gezien de anti-socialistische kruisocht die Biesheuvel gevoerd had, kon ook dit als vrucht van de polarisatie beschouwd worden.

De verkiezingen van 29 november 1972 waren het voorspel voor een moeizame, vijf maanden durende formatie. De partijen van het kabinet-Biesheuvel hadden 76 van hun 82 zetels overgehouden, zodat zuiver getalsmatig een centrum-rechts parlementair kabinet nog juist mogelijk was. Maar de stemming in de KVP maakte deze oplossing zeer onwaarschijnlijk. Op een bijeenkomst van de partijraad, drie dagen na de verkiezingen, bleek dat de campagne van Wiegel veel kwaad bloed had gezet. Tal van sprekers vonden de "prestatie maatschappij" die Wiegel zo ongegeneerd aangeprezen had, weerszinwendend en onverenigbaar met de denkbeelden die waren neergelegd in de nota van de Contactraad.²⁰ Hoewel de KVP aan de VVD net zoveel stemmen verloren had als aan de PvdA, geloofden de meeste aanwezigen bovendien dat hun partij alleen gered kon worden door een duidelijke keuze voor samenwerking met de PvdA. Enige dagen later bleek dat ook in de fractie de afkeer van de VVD was toegenomen. Acht fractieleden verklaarden zich tegen iedere oplossing waarbij de VVD betrokken was en zouden dat gedurende de gehele formatie blijven doen.

Als de PvdA gewild had, was er eenvoudig een parlementair centrum-links kabinet tot stand gekomen. Maar de PvdA wilde niet. Gedurende de formatie heeft niemand in de partij zelfs maar eenmaal voor zo'n kabinet gepleit. De verkiezingsuitslag had de PvdA gesterkt in de overtuiging dat Keerpunt '72 integraal uitgevoerd moest worden. Hoewel de progressieven slechts 56 zetels hadden, was dat volgens haar de wens van de kiezers. In een brief aan de KVP vroeg het PvdA-partijbestuur daarom op 1 december uitvoering van Keerpunt niet bij voorbaat onmogelijk te maken. De KVP moest voorlopig een links minderheidskabinet gedogen. Alleen dan kon zij "een klimaat scheppen waarin op langere termijn samenwerking op regeringsniveau tussen de KVP en de progressieve combinatie denkbaar is".²¹

De meeste leden in de KVP-fractie en het KVP-partijbestuur vonden, hoezeer zij ook naar een prettige verstandhouding met de PvdA verlangden, dat een zichzelf respecterende partij met passief gedogen geen genoeg kon nemen. Bovendien meende nog altijd een aanzienlijke groep in de fractie dat een coalitie met de VVD verreweg de voorkeur verdiende. Dat was ook de mening van de onderhandelaars van de

ARP en de CHU, Biesheuvel en Tilanus. De verdeeldheid in het confessionele kamp stelde Andriessen, die als onderhandelaar van de KVP optrad, voor een loodzware opgave. De fractieleider had net als de meeste van zijn partijgenoten een voorkeur voor een coalitie met de PvdA, waarbij de confessionelen een gelijkwaardige positie zouden innemen. Zijn belangrijkste overweging hierbij was dat zo'n kabinet de beste kansen bood op het behoud van de eenheid in de KVP en, daaraan ondergeschikt, op het behoud van de christen-democratische samenwerking. Om het beoogde kabinet tot stand te brengen, moest hij de deur naar de VVD zolang mogelijk open houden en de progressieve drie zo weinig mogelijk tegemoet komen. Alleen zo kon hij de PvdA dwingen tot meegaandheid en de rechtse confessionelen verzoenen met de nieuwe coalitie.

een traumatische geschiedenis

Tijdens de formatie bleek dat Andriessens mogelijkheden te beperkt waren. Hij toonde zich onbuigzaam, maar minder onbuigzaam dan Den Uyl, die zich, dank zij de eensgezindheid van zijn partij, meer geduld kon veroorloven. Ten gevolge daarvan sleepte de formatie zich voort en kroop Andriessen langzaam richting PvdA. Toen Wiegel op de 53ste dag van de formatie een aantal onredelijke eisen stelde, nam Andriessen een beslissende stap. Tegen de wil van Biesheuvel en Tilanus schreef hij de VVD af. Het afvallen van de VVD was de prelude op de meest traumatische episode in de geschiedenis van de Nederlandse christen-democratie. Op 1 februari 1973 benoemde koningin Juliana de socialist Burger tot formateur. Deze had bittere herinneringen aan de jaren 1951-1962, toen hij als fractieleider van de PvdA machteloos had opgetornd tegen de katholieken. Hij genoot ervan dat de rollen nu omgekeerd waren. Gedurende de drie maanden dat hij formeerde, maakte hij de confessionelen, tot vermaak van links Nederland, belachelijk en zette hij hen in hun zwakte en verdeeldheid te kijk. Vanaf het begin maakte Burger duidelijk te streven naar de vorming van een kabinet-Den Uyl, dat wel met enige confessionele ministers versterkt kon worden, maar waarin de confessionelen inhoudelijk noch getelsmatig een gelijkwaardige positie zouden innemen.

Andriessen, Biesheuvel en Tilanus vonden dit onaanvaardbaar. Zij weigerden afzonderlijk met de formateur te praten, maar slaagden er toch geen moment in de scheuren in hun eenheidsfront te verhullen. Na drie weken zeiden ze wel gezamenlijk hun medewerking aan de formatie op, maar slechts Tilanus werd hierbij van harte gesteund door zijn fractie. Andriessen had pas na uren praten de instemming van zijn fractie gekregen en Biesheuvel had zelfs in drie dagen zijn fractie niet op één lijn weten te krijgen. De verdeeldheid in de ARP gaf Burger de kans voor zijn beslissende stap. Op 27 februari vroeg hij zonder medeweten van Biesheuvel Boersma zitting te nemen in het door hem beoogde kabinet, een aanbod dat deze, Biesheuvels eigen gebrek aan loyaliteit jegens hem indachtig, direct aanvaardde. Deze inbraak leidde in de ARP tot woede en in de KVP tot paniek. Biesheuvel weigerde ieder verder contact met Burger; Andriessen besloot, om een soortgelijk debacle in eigen geleederen te voorkomen, zonder Biesheuvel en Tilanus verder te praten. Kort daarna verstreek de grondwettelijk vastgestelde termijn van drie maanden waarin Bies-

heuvel zowel premier als Kamerlid mocht zijn. Biesheuvel koos voor het premierschap en Aantjes volgde hem op als fractieleider en onderhandelaar.

Aantjes

Aantjes was zijn loopbaan begonnen in de rechtervleugel van de ARP. Hij was opgegroeid in een zwaar gereformeerd bondsmilieu in het hart van de Alblasserwaard. In zijn studententijd was hij lid van de studentenvereniging SSR in Utrecht, waar hij met Johan Prins en W.C.D. Hoogendijk tot de leiders ging behoren van een groep uiterst rechtzinnige en conservatieve jongeren, die fel opponeerden tegen de in hun ogen veel te linkse koers van de ARP. Tijdens een bijeenkomst met Schouten hield Aantjes de partijleider voor dat deze zijn principes verloochende en slechts "linkse praat" verkocht. In 1959 werd Aantjes lid van de Tweede Kamer en nog tot ver in de jaren zestig gold hij als een uiterst conservatief man. Pas rond 1968 ging hij zich enigszins verwant voelen met het evangelisch-radicalisme, maar dit bekeringsproces werd pas voltooid door zijn deelname aan de Contactraad.

Aantjes had een bevlogen stijl. Hij beheerste als geen ander "de tale Kanaäns", de typische, op de bijbel geënte stijl, waarmee het antirevolutionaire volk in het hart geraakt kon worden. Aantjes was een bevlogen christen, maar ook een geslepen tacticus, een cynische humorist en een man met een groot ego. Hij wist idealisme en pragmatisme op onnavolgbare wijze te verbinden en kon onder zijn verheven woorden dubbele bodems en verborgen bedoelingen leggen. Met zijn stijl wist hij tegelijk het antirevolutionaire volk te ontroeren en de intellectuelen tot bewondering te brengen, maar stootte hij ook velen, die hem als een hyprocrite opportunist zagen, van zich af.

Aantjes hoorde bij degenen die vonden dat met de PvdA samengewerkt moest worden. Bij hem speelde daarbij mee dat hij zich al te goed herkende in de onverdraagzaamheid van de PvdA. Hij erkende "dat wij hen vaak verkeerd beoordeeld hebben, dat wij tegenover hen ook gepolariseerd hebben, dat wij hen soms verdacht hebben gemaakt en dat wij ons van hen hebben verwijderd en vervreemd".²² Hij wilde hiervoor boeten en de polarisatie beantwoorden met verzoening. Omdat Aantjes bovendien hoopte de christen-democratische samenwerking te redden en hij het zeer goed kon vinden met Andriessen – hij reed regelmatig samen met hem in de auto heen en weer tussen Utrecht en Den Haag – besloot hij deze diens lijdensweg niet alleen te laten voltooien. Drie dagen nadat hij Biesheuvel opgevolgd had, kwam Aantjes Burger met uitgestoken hand tegemoet.

boze zusters

Aantjes en Andriessen stemden ermee in dat in het kabinet de zetels verdeeld zouden worden in een 10-6 verhouding ten gunste van de progressieven en dat Keerpunt '72 de grondslag van het regeringsprogramma zou zijn. Aantjes wilde graag nog een zevende zetel voor de CHU, maar op de dag dat hij dit voorstelde gooide de CHU zelf de deur naar kabinetsdeelname vrijwel dicht. De Unieraad gaf blijk van een sterk toegenomen weerzin tegen de roden en steunde in een motie unaniem de wei-

gering van Tilanus om in een ongelijkwaardige positie aan het kabinet deel te nemen. Twee dagen later gaf Burger de CHU het beslissende zetje. Hij liet Andriessen en Aantjes schriftelijk weten dat het "onoprecht" zou zijn nog langer de steun van de CHU te vragen. De CHU zou een "notoir onwillig blok aan het been" van het progressieve kabinet zijn.²³

De uitsluiting van de CHU was voor Aantjes en Andriessen reden het overleg met Burger af te breken. Burger nodigde daarom de CHU alsnog uit voor een gesprek. Daar hij echter herhaalde dat het progressieve program het enige uitgangspunt van het kabinet zou zijn, beoordeelde Tilanus dit als onvoldoende. Andriessen vond de reactie van Tilanus onverteerbaar. Hij vond dat de CHU, na alles wat hij voor haar gedaan had, wel bitter weinig begrip toonde voor zijn moeilijkheden. In een onderhoud met de CH-top schoven Steenkamp en hij de CHU geïrriteerd de schuld van het naderende fiasco in de schoenen.²⁴ Op een opmerking van Tilanus dat het voor hem ethisch onaanvaardbaar was het onaantastbare progressieve program uit te voeren, repliceerde Steenkamp dat de CHU kennelijk dacht dat bij de ARP en de KVP het ethische element niet zo zwaar woog. Volgens hem kon men net zo goed ethische vragen stellen bij de koppigheid waarmee de CHU vasthield aan haar eigen program. Realiseerde de CHU zich wel dat zij twee zusters had die van heel wat meer gewicht waren dan zijzelf? Van Verschuer probeerde de situatie te redden door te zeggen dat er dan maar een gewoon links minderheidskabinet moest komen, maar Andriessen beet hem toe dat die conclusie na 108 dagen wel een beetje laat kwam.

De CHU zou nog één kans krijgen het goed te maken. Een week na het pijnlijke onderhoud met de CH-top braken Aantjes en Andriessen het overleg met Burger opnieuw af, ditmaal omdat Den Uyl de eventuele confessionele ministers geen wezenlijke inbreng in het program van zijn kabinet wilde geven. Twee confessionele informateurs, W. Albeda en A.A.M. van Agt, wisten Den Uyl ten slotte alsnog tot concessies te bewegen. Afgesproken werd dat naast Keerpunt ook het confessionele program ten grondslag zou liggen aan het kabinetsbeleid. Bij conflicten zou Keerpunt niet automatisch gevolgd worden en de progressieve ministers zouden bij belangrijke zaken niet zonder meer hun wil mogen opleggen aan hun confessionele collega's. De onderhandelingsstrategie van Den Uyl was hiermee in feite mislukt, maar om de PvdA mee te krijgen, hield Den Uyl vol dat er geen wezenlijke concessies gedaan waren en dat het meest progressieve kabinet uit de Nederlandse geschiedenis van start kon gaan. Mede als gevolg van dit triomfalisme wees de CH-fractie het compromis van de hand. De CHU hield vol dat gezien de zetelverdeling in het kabinet de confessionelen nog steeds geen gelijkwaardige partners waren, maar de afwijzing was nu natuurlijk veel aanvechtbaarder dan een maand eerder. De CHU was er ook zelf verdeeld over. Het wetenschappelijk instituut van de Unie voorspelde verdere electorale rampen als de CHU niet alsnog tot het kabinet zou toetreden.²⁵ Wanneer de confessionelen zich uit elkaar zouden laten spelen, zouden de kiezers nog sterker dan voorheen het gevoel krijgen dat ze net zo goed meteen Den Uyl of Wiegel konden stemmen. Het instituut vreesde bovendien dat de christen-democratische samenwerking definitief voorbij zou zijn. Om die reden vonden Tilanus en Van Verschuer dat de CHU het kabinet toch maar moest steunen, maar de meerder-

heid van de fractie wilde dit niet. De fractie weigerde Den Uyl te steunen uitsluitend omdat Andriessen en Aantjes, over wie ze hevig geïrriteerd was, dit nodig vonden.²⁶

met spanning en gebed

Het afhaken van de CHU leidde een dag later tot een door Tilanus als "enigszins onaangenaam" ervaren discussie tussen de confessionele partijtoppen.²⁷ De wijze waarop de CHU haar afhaken verdedigde, wekte bij de anderen voornamelijk ergernis. Toen de CHU'er J.L. Janssen van Raay het sleetse argument naar voren bracht dat de progressieven zich uiterst kwalijk hadden gedragen, kapte Steenkamp hem af met de opmerking dat hij dat nu wel wist, het er zelfs volstrekt mee eens was, maar dat het daar helemaal niet om ging. Het ging om de consequenties voor de christen-democratie. Hierover was hij zeer somber. Hij vond dat de partijen geen beslissing over de nota van de Contactraad konden nemen en zag "het CDA in de huidige situatie niet zitten". Ook meende hij dat de KVP het zich niet kon veroorloven nog eens een half jaar te wachten. De Zeeuw vond eveneens dat de drie partijen niet tot samengaan moesten beslissen als ze niet eensgezind waren. Hij zag niet hoe de christen-democratie nu nog politieke inhoud kon hebben, een nieuw getuigenis kon uitdragen en nieuw elan kon wekken. Tilanus en Van Verschuer vonden dat de verschillende parlementaire positie van de partijen verdere toenadering niet in de weg hoefde te staan, maar De Zeeuw en Steenkamp geloofden hier niets van. Als de CHU niet snel haar oppositie tegen het kabinet-Den Uyl opgaf, dan hoefde het voor De Zeeuw niet meer. De partijen gingen somber uiteen met als enige resultaat dat de voor 19 mei geplande partijraden werden uitgesteld tot 24 juni.

§ 2 de oprichting van het CDA

Die partijraadsvergaderingen waren voor de ontwikkeling van het CDA van enorm belang. Na de val van het kabinet-Biesheuvel hadden de partijen de bespreking van de nota van de Contactraad door het kader uitgesteld. Afgesproken was dat de bevoegde partijorganen pas op 19 mei 1973, en niet al in het najaar van 1972, een oordeel over de nota zouden geven en dan tegelijk het CDA zouden oprichten.

Tijdens de kabinetsformatie was de CHU niet de enige die dit schema op losse schroeven zetten. Voordat de CHU afhaakte, had de ARP de christen-democratische samenwerking al onder zeer grote druk gezet. Direct na de verkiezingen liet de ARP weten zich in de nota van de Contactraad te hebben vergist. Aanvankelijk had zij, zo stelde het partijbestuur, gedacht dat overeenstemming bereikt was over het karakter van de nieuw te vormen organisatie, maar later had zij ingezien dat dit niet in voldoende mate het geval was.²⁸ Zolang dit niet veranderde kon de ARP geen beslissing nemen over verdere samenwerking. Pas als duidelijkheid verkregen was over de grondslag, kon op zinnige wijze gesproken worden over de vorm waarin de samenwerking gegoten zou worden. Een AR-werkgroep zou daarom in een notitie uiteenzetten aan welke eisen een christelijke partij diende te voldoen. Deze notitie zou

met de eigen leden en met de CHU en de KVP besproken worden, waarna de partijraad zich op 19 mei mede op basis van de notitie zou uitspreken over de nota van de Contactraad.

Deze stap terug was vooral een gevolg van de negatieve reacties die het partijka-der inmiddels op de nota van de Contactraad had gegeven. Goudzwaard en Veerman hadden hun uiterste best gedaan de nota zo gunstig mogelijk te interpreteren, maar niet kunnen verhinderen dat de nota in een groot aantal artikelen in de partijpers te licht was bevonden. Hun uitleg overtuigde het kader niet, ook al omdat de nota in de KVP heel anders geïnterpreteerd werd. Daar liet met name De Zeeuw te pas en te onpas weten dat de nota de door hem gewenste open partij naderbij ge-bracht had.

Op de leiding van de ARP maakte vooral een open brief van de oude Friese senator Hendrik Algra, die representatief werd geacht voor een groot gedeelte van het "een-voudige AR-volk", diepe indruk. Algra vond dat de nota getuigde van een verre-gaande verwatering van de bijbelse boodschap, waardoor het stuk "het antirevolu-tionaire hart ten diepste niet aansprak".²⁹ Volgens Algra was de nota een door en door humanistisch produkt, waar het evangelie met de haren bijgesleept was en waarin "een klare, Schriftuurlijke erkenning van de Overheid als dienseresse Gods" ontbrak. Algra stelde dat de Contactraad enerzijds nauwelijks blij had gegeven van het besef dat de taak van de overheid principieel beperkt was, anderzijds te licht had gedacht over de primaire taak van de overheid: de beteugeling en de bestraffing van het kwaad. Van het fundamentele besef dat de mens zondig was en beperkt in zijn mogelijkheden, had Algra weinig terug gevonden. "Laten wij onze zelfstandigheid bewaren", zo riep hij zijn partijgenoten op. Samenwerking met anderen vond hij best, "maar niet: één lijst, en één fractie, en nog minder: één partij. Althans nu niet en zo niet."³⁰

Rome blijft altijd Rome

In de CHU deed zich na de verkiezingen een soortgelijk probleem voor. De verkie-zingsnederlaag was voor de Centrumgespreksgroep aanleiding tot een nieuwe aan-val op de christen-democratische samenwerking. In een memorandum schreef de groep dat de CHU de kiezers van zich vervreemd had met dezelfde "gekke dingen", waarmee "de 'progressieve' dominees de mensen de kerk uitjagen".³¹ Misschien voelden veel leden van de CHU wel voor een nieuwe partij, maar van de kiezers kon dat niet worden gezegd. Dat waren, zo meende de Centrumgespreksgroep, rustige, brave mensen, die zich niet voor politiek interesseerden, maar zich altijd hadden thuis gevoeld bij de bedaarde CHU en niets voelden voor "een KVP-AR-CH-toestand". "In Katwijk, in Putten, in Veenendaal ziet men dat niet zo scherp zitten. Trouwens, in Rotterdam ook niet. Blijft Rome niet altijd Rome?"

De leiding van de CHU trok uit de verkiezingsuitslag aanvankelijk evenwel een heel andere conclusie. De CH-top meende dat de christen-democratische eenwor-ding geen uitsel meer kon verdragen en dat de dissidenten tot de orde geroepen moesten worden.³² In een onderhoud op 15 januari liet het bestuur de Centrumge-spreksgroep weten dat het haar deloyale optreden niet langer kon tolereren. Wel

zegde het bestuur de groep toe dat zij zich geen zorgen hoefde te maken over de christelijke grondslag van de samenwerking.

de Aktiegroep Nieuwe Partij

Toen dit gesprek plaatsvond, had zich al een nieuwe dissidente groepering aangediend, de Aktiegroep Nieuwe Partij (ANP). De ANP was een club van progressieve leden en ex-leden van de KVP en de CHU. Maar liefst vier leden van de groep, Bleumink en Huijsen van de CHU en De Bruyn en W. Nuyens van de KVP, waren lid geweest van de Contactraad. Anderen, onder wie Couwenberg, hadden de christelijke partijen de rug toegekeerd. De ANP schreef in haar oprichtingsmanifest, dat 1 januari 1973 werd gepubliceerd, dat het de hoogste tijd was de politieke verstarren te doorbreken.³³ De groep noemde het tragisch dat het materiaal voor een nieuwe partij sinds het verschijnen van de nota van de Contactraad gereed lag, maar dat het de drie christelijke partijen aan moed ontbrak om voor het nieuwe te kiezen. Nu de vernieuwing aan de top was vastgelopen, moest zij van de basis komen. De ANP wilde een progressieve, open partij, waarbij "hoogstens sprake [kon zijn] van een mede op het evangelie georiënteerde politiek".

De groep kreeg al snel regelde en formele contacten met het dagelijks bestuur van de KVP, dat haar als breekijzer hoopte te gebruiken.³⁴ Doordat de ANP echter in de ARP en de CHU voornamelijk weerstand wekte, bereikte de KVP het tegendeel van wat zij had gehoopt. Namens de CHU gaf Van Verschuier aanvankelijk een positieve reactie, maar hij werd door Tilanus teruggefloten.³⁵ Met steun van de rest van het bestuur stelde Tilanus dat de nieuwe partij een christelijk uitgangspunt moest hebben en dat dit, gezien de ontstane verwarring, nog eens onomstotelijk vastgesteld moest worden.

In de ARP zorgde het manifest voor nog veel grotere problemen. Het toch al wankele vertrouwen in de christen-democratie werd er ernstig door ondergraven. Dat vier leden van de Contactraad het manifest van de ANP ondertekend hadden en dat het KVP-bestuur er positief tegenover stond, bevestigde het vermoeden dat het christendom van de Contactraad en de KVP niet veel voorstelde. Bij de top van de ARP nam de ANP de laatste hoop weg dat het kader nog op andere gedachten gebracht kon worden. In de werkgroep die de notitie over de christelijke partij zou voorbereiden, was Algra volstrekt niet tot een compromis te bewegen. In de notitie werd op aandringen van de bejaarde senator dan ook gesteld dat de noodzaak van fusie en zelfs van federatieve samenwerking voor de ARP nog geenszins vaststond.³⁶ Wat de ARP betrof konden de drie partijen ook gewoon afzonderlijk blijven voortbestaan. Veel zou afhangen van het karakter dat de samenwerking zou krijgen. "Zal een eventueel nieuw te vormen partij haar karakter en identiteit willen ontleunen aan het welbewust zich willen oriënteren aan het Evangelie en haar politieke program als antwoord daarop en zal dit tevens de basis zijn voor haar organisatorische presentatie? Of wordt omgekeerd het streven naar een zo groot mogelijke openheid voorop gesteld, waarbij met name het politieke program als het bindende en wervende element wordt gezien?"

De top van de KVP reageerde gelaten op de notitie. Na de publikatie van het antirevolutionaire stuk, nog voordat het ook bij de kabinetsformatie misliep, constateerde de KVP-top dat een besluit om één partij te vormen op 19 mei niet genomen kon worden. Voorlopig zou de KVP met een bondgenootschap genoegen moeten nemen. De partijen zouden zich op 19 mei ook nog niet hoeven uit te spreken over de grondslag waarop de christen-democratie zou opereren. Daarover kon beter nog eens gesproken worden als de gemoederen weer tot bedaren waren gekomen. Als de KVP zich nu scherp op zou stellen, zou de christen-democratie verloren zijn.³⁷

De KVP bracht deze koerswijziging echter niet naar buiten. In vergaderingen met de ARP en de CHU probeerde zij de ARP ertoe te brengen zich alsnog aan de oorspronkelijke afspraken te houden. Andriessen, Steenkamp en De Zeeuw stelden dat het in de AR-notitie gemaakte onderscheid tussen een christelijke en een open partij "zeer geforceerd" en "onwaarsachtig" was.³⁸ Voor de KVP was deze tegenstelling "volstrekt afwezig". Er waren tussen de ARP en de KVP natuurlijk wel accentverschillen, maar men moest elkaar wat dat betreft vertrouwen. De samenhang op hoofdlijnen was duidelijk genoeg. De KVP bracht daarnaast naar voren dat het opgeven van de ene partij grote nadelen had. De samenwerking zou daardoor aanzienlijk aan kracht en geloofwaardigheid inboeten. Een federatie of nog minder was bovendien niet nodig. De accentverschillen konden best binnen één partij tot hun recht komen. "Een partij met behoud van sub-culturele verscheidenheid", dat was "het ei van Columbus".

Veerman liet zich echter niet onder druk zetten. Niet de ARP, maar de Aktiegroep Nieuwe Partij was, zo beweerde hij, met de tegenstelling tussen de open en de christelijke partij gekomen. Het conflict ging om veel meer dan nuance- en cultuurverschillen. Het ging erom "wat wij als partij willen, dat wil zeggen, willen wij als partij een antwoord geven op de evangelische opdracht of niet".

de KVP op de knieën

Enkele dagen nadat de CHU voor de oppositie gekozen had, besloot de KVP toch nog een uiterste poging te doen om de christen-democratie te redden. De CHU moest tot een andere opstelling gebracht worden, zodat op 23 juni de partijraden alsnog een samenwerkingsresolutie konden aannemen. Op 8 mei deed Steenkamp tijdens een vergadering van de partijtoppen een hartstochtelijk beroep op de deelnemers om op één lijn te komen.³⁹ Hij had "met grote spanning en met gebed uitgezien naar deze vergadering". Hier moest men "de keuze doen, die bepalend is voor de komende jaren", de keuze "voor of tegen de polarisatie in eigen kring". De Zeeuw benadrukte dat de KVP haar binding met het kabinet niet wilde opgeven. Hij eiste dat de CHU bij de Algemene Beschouwingen eenzelfde houding zou innemen als de ARP en de KVP. De KVP moest wat dit betreft hard zijn. Als de CHU haar standpunt niet zou herzien, dan zou de KVP alleen verder gaan en zichzelf in een CDA omzetten.

Het hielp niets. Het Zeeuwse Statenlid A.J. Kaland bitste terug dat de CH-fractie een duidelijke en door de hele partij gedragen keuze had gemaakt. Als de CHU het

kabinet nu ineens welwillend tegemoet zou treden, zou zij "een stuk brandhout zijn en zich beter kunnen opheffen". Kaland wilde de zaak nog eens een half jaar aanzien. In die tijd moest de samenwerking maar worden opgeschort. Op een iets langere termijn waren er misschien meer mogelijkheden, maar ook daarover had hij zijn twijfels. Tijdens de vergadering werd de stemming er zeker niet beter op, zodat Steenkamp ten slotte bitter constateerde dat de avond niets had opgeleverd.

Twee weken later ging de KVP voor de CHU door de knieën. De CHU bleef bij haar standpunt, maar de KVP besloot dat dit de vorming van het CDA niet in de weg hoefde te staan. Er werd afgesproken dat de partijraden op 23 juni in een resolutie de nota van de Contactraad zouden goedkeuren en het CDA zouden oprichten. Voorlopig zou dit nog slechts een samenwerkingsorgaan zijn, met een eigen bestuur. Dat bestuur zou in het najaar voorstellen presenteren voor uitbouw van de organisatie. Daarbij werd verondersteld dat de eenheid tussen de partijen dan ook in het parlement tot uiting zou komen, maar voorlopig hoefde de politieke hypotheek die bij de vorming van het kabinet-Den Uyl was aangegaan, nog niet te worden afgelost.

De achtergrond van deze concessie was de dwangsituatie waarin de KVP zich bevond. Steenkamp en De Zeeuw waren tegenover de ARP en de CHU veroordeeld tot dezelfde rol als Andriessen tegenover de PvdA gespeeld had. Zij konden smeken en dreigen, maar hun koppige partners wisten dat zij hen als het erop aankwam telkens weer tegemoet kwamen. De KVP had voor de eenwording met de ARP en de CHU net zo min een alternatief als voor de regeringscoalitie met de PvdA. Als zelfstandige partij had zij geen toekomst meer. De afkalving was, in tegenstelling tot wat velen gehoopt hadden, door de keuze voor de PvdA niet gestopt. Het ledenverlies ging gestaag door en volgens de opiniepeilingen bleef ook de aanhang slinken. Bij nieuwe verkiezingen, zo werd voorspeld, zou de KVP nog geen 15 procent van de stemmen krijgen. Het was niet waarschijnlijk dat hierin veel verbetering zou komen als de KVP zich zelfstandig tot een CDA zou omvormen. Een dergelijk CDA zou tezeer als voortzetting van de KVP gezien worden om aantrekkelijk te zijn voor protestanten, ontzuilde katholieken en ongelovigen. Het zou bovendien, met slechts 15 procent van de kiezers achter zich, de polarisatie alleen maar versterken. Het zou immers een aanhangsel worden van de PvdA met een conservatief blok van protestanten en liberalen tegenover zich. Als de KVP zich verbond met de PvdA, zou de AR-partijtop zijn achterban niet af zou kunnen houden van langdurige samenwerking met de CHU en de VVD. Fusie van de KVP met andere partijen, of met delen daarvan, was evenmin een reëel alternatief. Weliswaar konden de rechtervleugel van D'66 en de linkervleugel van D's'70 tot het politieke centrum gerekend worden, maar de samenwerking met deze groeperingen zou uit het niets moeten worden opgebouwd. Bovendien zou het overwicht van de KVP ten opzichte van hen zo groot zijn, dat ook deze combinatie op niet-katholieken weinig indruk zou maken.

Moest de KVP de CHU dus wel terwille zijn, de CHU op haar beurt kon zich concessies aan de KVP niet veroorloven. De partijleiding was nog steeds voorstander van het CDA, maar tegelijk had het midden- en lagere kader de keuze voor de oppositie met gejuich ontvangen. Het kader wilde net zo min als de fractie ter wille van het CDA het verafschuwde kabinet-Den Uyl gedogen. Daar kwam bij dat de oppositie de CHU nieuwe levenskracht scheen te geven. Medio 1973 stond de Unie in de opi-

niepelingen voor het eerst sinds jaren op winst. Zij hoefde daarom met de eenwording geen haast meer te maken en kon door lastig te blijven haar positie in het CDA versterken.

de ARP over de streep

Toch was de CDA-resolutie in juni 1973 niet aangenomen, als behalve de KVP niet ook de ARP overstag was gegaan. Deze partij liet, nadat het kabinet-Den Uyl tot stand gekomen was, onverwacht haar bezwaren tegen het CDA vallen. Deze koerswijziging hing samen met het aftreden van Veerman als voorzitter van de ARP. Veerman werd staatssecretaris in het kabinet-Den Uyl, waarna vice-voorzitter Jan de Koning hem opvolgde. De Koning stond minder aarzelend tegenover de vorming van het CDA. Hij was van het christelijke fundamentalisme van zijn partijgenoten niet al te diep onder de indruk en meende dat de partijpolitieke situatie een doorbraak in het christen-democratisch overleg eiste.

Al vroeg in de jaren vijftig had De Koning afstand genomen van het religieuze en politieke fanatisme in zijn kring. Net als Aantjes, Hoogendijk en Prins studeerde hij toen in Utrecht, maar in tegenstelling tot hen sloot hij zich niet aan bij de rechtse oppositie. Mede doordat hij in het verzet en in Indonesië had gezeten, vond hij de houding van zijn medestudenten enigszins wereldvreemd. Tegenover hun neiging overal de bijbel bij te slepen, stelde hij een nuchtere, pragmatische instelling, waarbij het evangelische uitgangspunt slechts als algemene gezindheid aanwezig was. Na zijn studententijd werkte hij bij het CNV en bij de Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond (NCBTB). Als vertegenwoordiger van die laatste organisatie kwam hij in het partijbestuur en de Tweede Kamer terecht. In 1967 sloot hij zich bij de AR-radicalen aan, maar hij miste het radicale temperament en het wantrouwen tegen de KVP van veel van zijn geestverwanten. Hij had bijvoorbeeld op het punt van de inkomensverdeling zeker wel vooruitstrevende opvattingen, maar hij liet zich leiden door zijn veel geciteerde adagium "als niet kan wat mot, dan mot maar wat kan", en kwam daardoor in de praktijk doorgaans tot een gematigde opstelling. Als één van de weinigen in de ARP vond hij al in de jaren zestig een fusie met de KVP wenselijk, al meende hij dat het fusieproces met het oog op de antirevolutionaire achterban zeker niet moest worden overhaast. In 1968 voorspelde hij in een gesprek met Steenkamp dat de drie partijen over twaalf jaar zouden fuseren – een voorspelling die later precies uit bleek te komen.⁴⁰

De Koning werkte na het vertrek van Veerman nauw samen met Dick Kuiper, die vice-voorzitter werd. Kuiper had net als De Koning tot de radicalen behoord, maar was in tegenstelling tot deze geen typische bestuurder, maar een typische intellectueel. Hij was gepromoveerd op een zware sociologische studie over de gereformeerde elite en was de belangrijkste ideoloog van de AR-radicalen geweest.

De Koning en Kuiper hadden als lid van de AR-delegatie Veerman in de eerste maanden van 1973 in de onderhandelingen met de KVP gesteund, maar persoonlijk hadden zij geen enkele moeite met de katholieke opvattingen over de christelijke grondslag. Kuiper vertrouwde de KVP-onderhandelaars toe dat hij het persoonlijk met de katholieke opvattingen eens was en dat wat hem betrof het CDA echt niet ex-

clusief-christelijk hoefde te blijven.⁴¹ Maar hij meende wel dat de problemen van de antirevolutionaire achterban serieus genomen moesten worden. Zodra Veerman vertrokken was, lieten Kuiper en De Koning zich echter aan de principiële bezwaren van de achterban weinig meer gelegen liggen. Tot vreugde en verbazing van hun katholieke gesprekspartners besloten zij dat de ARP-partijraad met de nota van de Contactraad en de vorming van het CDA moest instemmen.

De reden tot deze koerswijziging was de vorming van het kabinet-Den Uyl. Kuiper en De Koning vonden dat de uitkomst van de formatie een versnelling van de christen-democratische eenwording alleszins rechtvaardigde. In de eerste plaats stonden zij er verstoeld van dat de PvdA de christelijke partijen uiteen had weten te spelen.⁴² In hun ogen ondergroef een dergelijke verdeeldheid de geloofwaardigheid van de christen-democratie en maakte het de christelijke partijen tot speelbal van de liberalen en de socialisten. De Koning had om die reden pas op het laatste moment met de vorming van het kabinet-Den Uyl ingestemd. Het programma van het kabinet was hem sympathiek, maar hij vond het niet verantwoord om de CHU in de oppositie te laten gaan. Toen het kabinet-Den Uyl eenmaal gevormd was, besloten Kuiper en De Koning te voorkomen dat een dergelijke catastrofe ooit nog zou kunnen gebeuren. Een tweede reden voor hun tegemoetkomendheid was de overtuiging dat de ARP het met de CHU in de oppositie heel moeilijk zou krijgen. Van de achterban van de ARP was zeker tachtig procent tegen de deelname aan het kabinet-Den Uyl. Het partijbureau werd overstroomd door boze brieven en telefoontjes over wat velen zagen als het verraad van Boersma en de lafheid van Aantjes. De fractie telde een grote minderheid, zes van de veertien leden, die tegen het gedogen van het kabinet-Den Uyl had gestemd, terwijl Biesheuvel, verbitterd over het hem gedane onrecht, na de formatie alle medewerking aan de partij opzegde. De kans was daarom groot dat de CHU en de VVD leden en kiezers bij de ARP zouden wegtrekken en de ARP in twee delen zou scheuren. Dit vermoeden werd op indringende wijze bevestigd toen De Koning samen met Aantjes de kabinetsdeelname aan de partij ging uitleggen. Het tweetal maakte een ware boetetocht langs de achttien Kamercentrales en slaagde er, ondanks het retorische talent van Aantjes en het degelijke imago van De Koning, niet in de oververhitte aanhang veel begrip bij te brengen voor het besluit van de fractie.

de vorming van het CDA

De ommezwaai die De Koning bij de christen-democratische samenwerking maakte, werd hem door de partij niet in dank afgenomen. Het perspectief binnenkort lid te zijn van het CDA kon veel antirevolutionairen nauwelijks bekoren. De Koning moest benadrukken dat het nog slechts om een voorlopig besluit ging en dat de partij later nog alle kans zou krijgen om in vrijheid een definitief oordeel over het CDA te vellen.

Tijdens de partijraad op 23 juni was de spanning te snijden. Boze leden hadden het podium behangen met affiches waarop de kop van de nadrukkelijk afwezige Biesheuvel prijkte. Toen Aantjes het spreekgestoelte betrad voor zijn toespraak heerste in de zaal een ijzige stilte. Hij slaagde er echter toch in de sympathie van zijn

gehoor te winnen. Aan de kabinetsformatie maakte hij geen woord vuil en in plaats daarvan hamerde hij in de vertrouwde tale Kanaäns hard en langdurig op de christelijke grondslag die het CDA moest krijgen. Hij werd beloofd met een langdurig applaus en met de aanvaarding van de CDA-resolutie. Met 170 tegen 38 stemmen keurde de partijraad de resolutie goed, zij het dat het christelijke karakter van het CDA op initiatief van een aantal Kamercentrales nog werd aangescherpt. In de oorspronkelijke resolutie was sprake geweest van "een partij die bij voortduring op de uitdaging van het Evangelie wil antwoorden". De partijraad voegde hieraan dat deze partij zich "daartoe laat gezeggen door de verplichtende norm van het Evangelie, zodat er geen sprake kan zijn van gelijkwaardigheid van andere inspiratiebronnen".⁴³

Ook de algemene vergadering van de CHU besloot de CDA-resolutie met een toevoeging te aanvaarden. In verband met de te verwachten moeilijkheden kwam Steenkamp de algemene vergadering persoonlijk vertellen dat De Zeeuw en hij besloten hadden de nevenschikking van evangelie en humanisme te laten vallen. Toch fulmineerden de meeste sprekers heftig tegen de samenwerking. Beernink zei dat de voortzetting van de samenwerking met de ARP en de KVP na wat er gebeurd was, onbegrijpelijk was. Er was volgens hem, nu het weer goed ging met de CHU, geen enkele reden haar te liquideren. Als men de CHU wilde verlaten, best, dan deed men dat maar; hij zou de Unie trouw blijven.⁴⁴ Het CDA werd gered door een motie van het Zeeuwse Statenlid H. Eversdijk. In deze motie aanvaardde de CHU het CDA, maar sprak zij uit dat de samenwerking niet ten koste mocht gaan van de zelfstandigheid van de CH-fractie in het parlement.

Door de problemen bij de ARP en de CHU dreigden er ook op de KVP-partijraad moeilijkheden. Verscheidene sprakers gaven blijk van irritatie over de opstelling van de CHU. Toen de aanvulling van de ARP bekend werd, riep de ANP'er De Bruyn uit dat hiermee het laatste restje openheid uit het CDA was verdwenen. De Zeeuw antwoordde daarop dat de aanvulling niet fundamenteel was en bracht de samenwerkingsresolutie in stemming voor er een onaangename discussie kon ontstaan. De resolutie werd met 67 tegen 18 stemmen aanvaard. Andriessen, De Zeeuw en Steenkamp haalden opgelucht adem. Hoewel de sfeer op de partijraad mat en vreugdeloos was geweest, werd de stralende Steenkamp, die voorzitter van het nieuwe CDA werd, van alle zijden uitbundig gefeliciteerd met het ten langen leste behaalde succes.⁴⁵

Enige tevredenheid was ook wel op zijn plaats, want Burger en Den Uyl waren er niet in geslaagd de vorming van het CDA te verhinderen. Achteraf gezien hadden ze beter de ARP buiten het kabinet kunnen houden. Was de ARP in de oppositie gegaan, dan waren het conflict over de grondslag en het conflict over de dagelijkse politiek samengevallen. De christen-democratie zou verdeeld zijn geraakt in twee vrijwel even sterke kampen en Biesheuvel had als oppositieleider de kloof met de KVP waarschijnlijk onoverbrugbaar gemaakt. Voor de verkiezingen was "mooie Barend" nog verreweg de populairste politicus van het land, zodat mogelijk hij, en niet Wiegel de grote tegenspeler van Den Uyl was geworden. Burger en Den Uyl hadden een historische kans gemist de totstandkoming van het CDA te voorkomen en hadden in plaats daarvan in niet geringe mate bijgedragen aan zijn ontstaan.

§ 3 moeizaam verder

Het aannemen van de samenwerkingsresolutie leidde bij de KVP tot een zekere ontspanning. De paniek waardoor de partij zich een jaar lang had laten opjagen, maakte plaats voor het vertrouwen dat de resterende problemen bij voldoende geduld vanzelf zouden verdwijnen. In augustus hield Steenkamp zijn partijgenoten voor dat ze voorlopig maar niet moesten aandringen op een fusie.⁴⁶ Hij had vastgesteld dat de ARP en de CHU voorlopig niet verder wilden gaan dan een federatie, maar daarvan wilde hij geen probleem maken. De ervaring bij andere oecumenische organisaties wees uit dat men ook via een federatie heel goed tot fusie kon komen. Overhaast doorduwen werkte alleen maar averechts. Wel moest de KVP volgens Steenkamp vasthouden aan de vorming van een gezamenlijke kandidatenlijst bij de volgende Kamerverkiezingen.

De tevredenheid van de KVP-top duurde niet langer dan het zomerreces. Toen Steenkamp in september in het CDA-bestuursorgaan een notitie over de gezamenlijke lijst presenteerde, stuitte hij direct op onwil van de CHU.⁴⁷ De CHU was na 23 juni verder naar rechts opgeschoven. Huijsen was uit de partij getreden, Tilanus had de politiek verlaten en de fractie had Roelof Kruisinga als zijn opvolger gekozen. Kruisinga gold als een representant van de rechtervleugel van de CHU en stond niet, zoals Tilanus, bekend als voorstander van de christen-democratie.

Kruisinga

Kruisinga was, net als Udink en andere topfiguren uit de CHU, pas laat politiek actief geworden. Hij was de enige zoon van een Groningse plattelandsarts en had zich in de jaren vijftig als keel-, neus-, en oorarts gevestigd in Leeuwarden. Via enkele ambtelijke functies werd hij in 1965 directeur-generaal van Volksgezondheid, alvorens Roolvink hem vroeg staatssecretaris te worden. Zijn conservatieve reputatie kreeg Kruisinga door een televisie-interview waarin hij waarschuwde tegen soft-drugs. In zijn politieke stijl was Kruisinga de tegenpool van Aantjes. Hij presenteerde zich allerm minst als een idealist en schuwde verheven taalgebruik, maar ging graag door voor een slim politicus en een realist, die verwoordde wat leefde bij de gewone man, en vooral bij de boeren en de kleine zelfstandigen. Aantjes vond dat dit getuigde van afschuwelijk klein-burgerlijk opportunisme dat voorbij ging aan de hoge eisen die het evangelie aan een politicus stelde. Op zijn beurt had Kruisinga weinig waardering voor Aantjes' overvloedige gebruik van grote woorden, waarachter hij evenzeer opportunisme vermoedde.

De moeilijke verstandhouding tussen Aantjes en Kruisinga zou de christen-democratische samenwerking vier jaar lang belasten. Die samenwerking werd ook op de proef gesteld door Kruisinga's vaste voornemen de CHU de vruchten van de oppositie te laten plukken. Kruisinga heeft achteraf gezegd dat hij de christen-democratische eenwording altijd gewenst heeft, maar als dat zo is, heeft hij het goed verborgen gehouden. Tot in 1976 hield Kruisinga in ieder geval de mogelijkheid open van een blijvende "Alleingang" van de CHU en liet hij niet na zich met conservatieve standpunten ten koste van de ARP en de KVP te profileren. Dit deed hij om bij de fu-

siebesprekingen met deze partijen zo sterk mogelijk te staan, maar waarschijnlijk zou hij het ook geen ramp gevonden hebben als de CHU nog een keer zelfstandig aan de parlementsverkiezingen meegedaan had. Dat zou weliswaar als nadeel gehad hebben dat de polarisatie in de Nederlandse politiek weer bevestigd zou worden, maar daar zou tegenover gestaan hebben dat de CHU zichzelf mogelijk aanzienlijk zou versterken.

Kruisinga's opstelling vergiftigde vanaf het begin de sfeer bij het christen-democratische overleg.⁴⁸ Naar aanleiding van de notitie van Steenkamp over de gezamenlijke kandidatenlijst lieten Kruisinga en Kaland, die met hem geheel op één lijn zat, weten dat zo'n lijst als doelstelling wel acceptabel was, maar dat lijstverbinding ook een mooie vorm van samenwerking kon zijn. Zeker zo ergerlijk was dat Kruisinga in oktober bij de Algemene Beschouwingen in de Tweede Kamer het kabinet-Den Uyl, inclusief de confessionele ministers, ongeremd onder vuur nam en niets liet blijken van de wil om in het parlement de christen-democratische verbondenheid zoveel mogelijk tot uiting te doen komen.

kamikaze-politiek

Aantjes, Andriessen en De Zeeuw gaven in de publiciteit en in het CDA-bestuursorgaan uiting aan hun woede hierover, maar Kaland en Kruisinga lieten weten dat zij niet in de beklagdenbank gezet wensten te worden. De Zeeuw kreeg hierdoor al snel spijt van de offers die hij ten bate van de eenwording had gebracht. In het dagelijks bestuur van de KVP stelde hij in oktober 1973 voor de samenwerking met de ARP en de CHU voorlopig maar op een laag pitje te zetten.⁴⁹ De KVP moest dat volgens hem wel doen, daar door het gebrek aan politieke eensgezindheid aan de belangrijkste gedachte achter het CDA niet voldaan was. Daarbij kwam, aldus De Zeeuw, dat aan de basis het contact tussen katholieken en protestanten onderling, ondanks de contacten aan de top, nog altijd niet tot stand kwam en dat de verschillen in politieke opvattingen aanzienlijk waren.

Uit recent verkiezingsonderzoek was gebleken dat het electoraat van de KVP veel progressiever was dan dat van de ARP en de CHU. De onderzoekers bestempelden 46 procent van de KVP-aanhang als progressief, tegenover 27 procent van de aanhang van de ARP en 26 procent van de aanhang van de CHU. Uit hetzelfde onderzoek bleek dat de KVP-aanhang minder positief was gaan oordelen over de christen-democratische samenwerking. Was in 1971 nog 59 procent van de KVP-kiezers voorstander van een algemeen christelijk politiek verband, nu gold dat nog maar voor 53 procent. Het percentage dat vond dat partijvorming los van de godsdienst hoorde te staan, was gestegen van 22 naar 36. De Zeeuw meende op grond van deze gegevens dat het kamikaze-politiek zou zijn om tot iedere prijs door te gaan met de ARP en de CHU. De katholieke kiezers wensten nog geen volstrekte breuk met de protestanten, maar het lag wel voor de hand dat de KVP haar openheid en progressiviteit meer ging accentueren. In haar besturen zou zij plaats moeten inruimen voor buitenstaanders en bij komende verkiezingen zou zij zich als sociale volkspartij moeten afficheren.

In het dagelijks bestuur kreeg De Zeeuw echter weinig steun. Hij werd zeer fel aangevallen door mevrouw J.J.M.S. Leyten de Wijckerslooth de Weerdesteyn, die

meende dat het CDA van de baan zou zijn als de KVP de gezamenlijke lijst liet vallen of weer aan de grondslag ging morrelen.⁵⁰ Andriessen sloot zich hierbij aan, terwijl Steenkamp wel begrip zei te hebben voor De Zeeuw, maar meende dat de KVP haar geduld moest bewaren.

Intussen gingen ook van de ARP weinig positieve impulsen uit. De partijleiding moest hier haar uiterste best doen het onbehagen in eigen kring te bestrijden. Naast de rechtse oppositie tegen het CDA meldde zich na 23 juni ook weer een linkse oppositie. De linkse dissidenten hadden in tegenstelling tot de rechtse geen grote bezwaren tegen de dagelijkse politiek van de KVP, maar waren er wel van overtuigd dat de KVP de evangelische grondslag uitsluitend uit opportunisme had aanvaard. Zij waren bang dat het CDA zou uitgroeien tot een onchristelijk machtsblok tegenover de PvdA. Tot deze linkse verontrusten, die aparte vergaderingen belegden, konden de ARJOS, enkele voormalige radicalen en maar liefst vijf van de veertien leden van de Tweede-Kamerfractie gerekend worden.

Van de voorziene uitbouw van de samenwerking kwam dan ook weinig terecht. De voorstellen die het CDA-bestuursorgaan aan de partijraden van december 1973 voorlegde, waren uiterst mager. Het CDA zou voorlopig gewoon een samenwerkingsorgaan blijven. Zowel over de gezamenlijke kandidatenlijst als over de overdracht van bevoegdheden aan het CDA zou pas in het najaar van 1974 worden beslist. Wel stond in de voorstellen dat het de bedoeling was bij de volgende Kamerverkiezingen met één CDA-lijst uit te komen en dat lijstverbinding niet het middel was om de onderlinge verbondenheid maximaal tot uitdrukking te brengen. Bovendien zou het CDA nu al een secretariaat, een aantal commissies en een algemeen en dagelijks bestuur krijgen. De drie partijen moesten elkaar geleidelijk vinden via "een doelgericht groeimodel". Toch vond de CHU het nog nodig deze magere plannen te clausuleren. De Unieraad sprak op 15 december uit dat de realisering van de gezamenlijke kandidatenlijst afhankelijk was van de dan bestaande situatie en gaf uitdrukkelijk steun aan het oppositiebeleid van de fractie.

poging tot zelfmoord

In de eerste maanden van 1974 verslechterde de situatie verder. De KVP in Zuid-Holland ging met de PvdA, de PPR, D'66 en de PSP in overleg over een gezamenlijke kandidatenlijst bij de komende Statenverkiezingen; een AR-Kamerlid liet publiekelijk weten dat de overgrote meerderheid van zijn fractie tegen het CDA was en de CH-fractie weigerde samen met de ARP en de KVP een wetsvoorstel over abortus voor te bereiden. Dat laatste was voor Steenkamp op 7 februari aanleiding zijn ontslag als voorzitter van het CDA aan te kondigen.⁵¹ Als de fracties zelfs bij deze ethische kwestie, waar de christen-democraten samen tegenover de PvdA en de VVD stonden, nog uiteenvielen, dan moest hij, zo schreef hij, vaststellen dat hij gefaald had. Hij had "nog nooit meegemaakt dat een groep mensen zozeer bezig was met een bewuste poging tot zelfmoord als bij ons het geval is". Het was hem onmogelijk zo door te gaan. Hij had reeds een aantal spreekbeurten en afspraken met de media afgezegd en wilde op korte termijn een gesprek over de moeilijkheden.

Het hielp bar weinig. Nog geen maand later zorgde De Zeeuw weer voor moei-

lijkheden door te trappen in een door PvdA-fractieleider Ed van Thijn opgezette val. In een artikel in *Socialisme en Democratie* had Van Thijn schijnbaar afstand genomen van de polarisatiestrategie. Hij had Andriessen en Aantjes geprezen voor hun verzoenende werk en geschreven dat het kabinet-Den Uyl een brugfunctie kon vervullen als de KVP mee wilde werken aan een aantal met name genoemde maatschappelijke hervormingen. Intern had Van Thijn laten weten dat deze nieuwe aanpak een middel was om de vorming van het CDA tegen te gaan, maar De Zeeuw zag het artikel als een doorbraak.⁵² Voor de VARA-radio zei hij volledig in te stemmen met het beleid van het kabinet-Den Uyl en bereid te zijn dit tot inzet van de verkiezingen te maken. Dat had hij beter niet kunnen doen. De CHU sprak er haar afkeuring over uit en in de KVP leidde het tot fikse ruzies met Andriessen, Leyten en Steenkamp, die in het partijbestuur, op de partijraad en zelfs in de media werden uitgevochten.⁵³

de basis ontwaakt

Niettemin bereikte het CDA in de maand maart een keerpunt ten goede. Bij de Statenverkiezingen van 27 maart 1974 wisten de christen-democraten zich tegen alle verwachtingen in te handhaven. Zoals voorspeld wonnen de PvdA en de VVD aanzienlijk, verloor de ARP flink en boekte de CHU lichte winst, maar tegen de verwachting in bleef KVP bijna op het niveau van 1972. Evenzeer verrassend en nog veel belangrijker was dat de drie partijen het in de vijf provincies waar ze met een CDA-lijst waren uitgekomen, beter deden dan elders. Volgens berekeningen van de KVP'er De Bruyn leverden de CDA-lijsten gemiddeld ruim 1,5 procent extra op. In *De Volkskrant* signaleerde hij dat velen gekozen hadden voor een derde weg naast het liberalisme en het socialisme en voorspelde hij dat Nederland een politiek driestromenland zou worden.⁵⁴

In de KVP werd deze voorspelling met tevredenheid en opluchting ontvangen. Toch was de uitslag ook aanleiding tot een nieuw meningsverschil. Bij de verkiezingen liepen DS'70 en D'66 enorme klappen op, waarna DS'70 besloot tot heroriëntatie en D'66, dat nog geen 1 procent van de stemmen gekregen had, overwoog zich op te heffen. De Zeeuw zag hier een unieke kans op een doorbraak naar het gedeconfessionaliseerde midden en vond dat de KVP, als de ARP en de CHU hier niet aan wilden meewerken, partnerruil moesten overwegen. In het partijbestuur leidde dit tot zijn derde aanvaring met Andriessen, Leyten en Steenkamp binnen een jaar.⁵⁵ Ditmaal besloot de partijleiding het conflict binnenskamers te houden. De Zeeuw gaf toe dat het voorbarig zou zijn er nu al mee naar buiten te komen. Dankzij de gunstige verkiezingsuitslag zag ook hij mogelijkheden voor een versnelde ontwikkeling naar het CDA.

De verkiezingen waren voor de ontwikkeling naar het CDA inderdaad van grote betekenis, vooral omdat ze aan de basis het begin van een sensationele omslag waren. In maar liefst tien provincies werd na de verkiezingen een CDA-Statenvructie gevormd. Enkele maanden later deed het CDA het bij de gemeenteraadsverkiezingen opnieuw goed. In 200 gemeenten, waar in totaal tweederde van de Nederlandse bevolking woonde, kwam een gezamenlijke lijst uit; in 300 gemeenten werd vervol-

gens een gezamenlijke fractie gevormd. De eind 1973 nog geconstateerde sociaal-culturele scheidslijnen vervaagden snel en al spoedig kregen de partijtoppen vanuit de basis te horen dat het fusieproces wel wat sneller mocht gaan.

De partijtoppen werden door deze ontwikkeling volkomen verrast. Zij hadden altijd gedacht dat de christen-democratie aan een groot deel van het kader en de achterban van de ARP en de CHU opgedrongen moest worden. In 1970, toen de partijen hun kader ook al hadden geattendeerd op de mogelijkheid om bij de Staten- en gemeenteraadsverkiezingen met gezamenlijke lijsten uit te komen, was dat slechts in enkele gevallen gebeurd. In tien procent van de gemeenten en in twee provincies, Friesland en Limburg, was een christen-democratische lijst samengesteld. Aan de versmelting aan de basis had dit niet bijgedragen: in Friesland woonde immers bijna geen katholiek en in Limburg was nauwelijks een protestant te vinden. Ook de reacties op de nota van de Contactraad gaven geen aanleiding tot het vermoeden dat de christen-democratie leefde aan de basis. Er is geen andere conclusie mogelijk dan dat de basis rond maart 1974 een opmerkelijke inhaalmanoeuvre maakte.

een front tegen de PvdA

De oorzaak hiervan lag ten dele in de vorming van gezamenlijke lijsten en fracties zelf. Doordat de leden van de drie partijen, die tot dan toe weinig onderling contact hadden gehad, samen gingen vergaderen, ontwikkelden ze als vanzelf een gevoel van verbondenheid. Aan de top kwam de twijfel aan de samenwerking vooral voort uit ideologische tegenstellingen. Aan de basis was het ideologische bewustzijn over het algemeen minder sterk ontwikkeld en kwam de aarzeling over de christen-democratie eerder voort uit gebrek aan contact. Toen de gereformeerden, katholieken en hervormden elkaar eenmaal beter hadden leren kennen, viel de twijfel weg en leken de gecompliceerde discussies die aan de top werden gevoerd schadelijk en overbodig.

De stroomversnelling aan de basis werd ook bevorderd door de ontwikkelingen in de landelijke politiek. De modale partijleden hadden over het algemeen weinig begrip voor de nota van de Contactraad, die door haar radicale politieke strekking en haar hoge abstractieniveau ver van hun denkwereld verwijderd was. De auteurs uit wier concept Steenkamp de nota gecomponeerd had, Goudzwaard, Bleumink en De Zeeuw, stonden in hun partij alle drie op de uiterste linkervleugel en waren alle drie intellectuelen die weinig voeling hadden met de mentaliteit van het gewone partijvolk. De nota was dan ook allerminst het geëigende middel om enthousiasme bij de leden te wekken. Het enthousiasme werd pas gewekt, toen bleek dat de samenwerking het overheersende defaitisme verdrijven kon. De partijkaders kregen door de gunstige verkiezingsuitslagen voor het eerst het idee dat zij samen de neergang konden stoppen en konden voorkomen dat hun partijen verder tussen de PvdA en de VVD vermalen werden. Vooral de zelfhandhaving tegenover de PvdA vervulde hen met vreugde. Zeer veel christen-democraten ergerden zich aan de weinig fijnzinnige wijze waarop de PvdA liet blijken van haar eigen gelijk overtuigd te zijn en waarop zij de christelijke partijen het bestaansrecht ontzegde. De formatie van het kabinet-Den Uyl had veel kwaad bloed gezet en op plaatselijk niveau stoorden de

confessionelen zich aan het progressieve streven om linkse programcolleges te vormen en hen zo buiten de colleges van B en W te houden.

Voor al in de CHU leidde het nieuw ontdekte middel om de pvdA een toentje lager te laten zingen tot een sfeerverandering. Veel kiesverenigingen zagen niet langer in een krachtige oppositie, maar in een sterk CDA het beste wapen tegen de pvdA. Eén van hen, de kiesvereniging Zeist, waarschuwde in oktober 1974 in het partijblad *De Nederlander* dat "het niet-totstandkomen van een CDA vrijwel zeker tot gevolg zal hebben, dat de pvdA de sterkste groepering zal zijn en derhalve moeilijk buiten een kabinet kan worden gehouden. Wij zouden zelfs willen stellen, dat het toekomstig kabinetsbeleid na de verkiezingen des te linkser kan zijn, naarmate het CDA zwakker is."⁵⁶ Dat was niet het elan dat De Zeeuw graag gezien had, maar dat het bijdroeg aan de vorming van het CDA, dat is zeker.

uitstel voor Aantjes en Kruisinga

Het overleg in het CDA-bestuur bleef echter moeizaam verlopen. Over de statuten van het toekomstige CDA werd in 1974 eindeloos en uiterst gedetailleerd heen en weer gepraat zonder dat het onderlinge vertrouwen toenam. De partijen werden het erover eens dat het CDA voorlopig een federatie zou worden, die zou leiden tot een volledige fusie. Alle leden van de ARP, de CHU en de KVP zouden automatisch lid van het CDA zijn en de ARP stemde er met enige tegenzin in toe dat de federatie ook rechtstreekse leden, CDA-leden die geen lid waren van een van de drie oude partijen, zou kennen. Het CDA-bestuur slaagde er echter niet in het eens te worden over een voorstel voor een gezamenlijke nationale kandidatenlijst. Onder de indruk van de resultaten aan de basis waren Andriessen, Steenkamp en zelfs De Zeeuw bereid de eis van politieke eenheid als voorwaarde voor een gezamenlijke lijst aanzienlijk af te zwakken. Zij hadden zich erbij neergelegd dat deze eis voorlopig toch niet ingewilligd zou worden. Door politieke eenheid te blijven eisen, zou mogelijk de kans deze te bereiken juist verspeeld worden. Politieke eenheid kon, zo geloofden zij nu, heel goed het gevolg zijn van organisatorische eenheid. Deze gedachtengang kreeg echter geen algemene bijval. Aantjes en Kruisinga waren het er volstrekt niet mee eens. Aantjes voelde steeds meer weerzin tegen de politieke opstelling van Kruisinga en Kruisinga was steeds minder geneigd zich bij Aantjes aan te passen. De twee fractie-leiders bleven daarom met grote nadruk stellen dat er eerst meer politieke eensgezindheid in de Tweede Kamer moest komen, en dat pas daarna een gezamenlijke kandidatenlijst en een gezamenlijke fractie gevormd konden worden. Eind oktober spraken de partij- en fractievoorzitters daarom af dat de beslissing over de gezamenlijke kandidatenlijst opnieuw uitgesteld zou worden. Najaar 1975 zou het definitieve besluit moeten vallen, "willen wij de vaart en de geloofwaardigheid erin kunnen houden".⁵⁷ Ook legden de partijen in de concept-statuten vast dat zij ernaar zouden streven om bij de volgende Tweede-Kamerverkiezingen een CDA-kandidatenlijst te presenteren.

Kenmerkend voor het taaie onderlinge wantrouwen waren ook de onophoudelijke discussies over de getalsverhoudingen in de toekomstige bestuursorganen. Allen waren bang te kort gedaan te worden. De CHU eiste dat haar herstel in de opiniepei-

lingen bij de verdeelsleutels in acht genomen werd; de ARP, die in verhouding tot haar electoraat veel leden had, vond dat het ledental zwaarder moest wegen en de KVP bleek, tot ongenoegen van de andere partijen, veel minder leden te hebben dan ze had opgegeven. De ARP en de KVP verschilden verder van mening over de plaats die de rechtstreekse leden moesten krijgen. Uit vrees dat dezen het christelijk karakter van de partij zouden ondergraven, wilde de ARP hun invloed zoveel mogelijk beperken, terwijl de KVP, met het oog op het gedeconfessionaliseerde midden, juist ruim baan voor hen wilde maken.

het evangelie als richtsnoer

Ook de grondslagkwestie bleef een heikel punt. De partijen hadden op 23 juni 1973 ingestemd met de formule dat het CDA bij voortduring op de uitdaging van het evangelie moest antwoorden. Maar doordat de partijraad van de ARP hieraan had toegevoegd dat er geen sprake kon zijn van nevenschikking van inspiratiebronnen en dat de norm van het evangelie verplichtend was, was een nieuw compromis nodig. In het CDA-bestuursorgaan werd besloten dat De Zeeuw, De Koning en Van Verschuer gedrieën zouden proberen een grondslagformule voor de statuten te ontwerpen. In dit overleg gaf De Zeeuw opnieuw een stukje openheid op. De Koning herinnerde hem eraan dat hij in 1971 bij zijn verkiezing tot voorzitter van de KVP gezegd had dat voor een christen-democratische partij het evangelie richtsnoer moest zijn.⁵⁸ De Zeeuw was dit vergeten, maar kon er, daar hij de formule nu eenmaal zelf gebruikt had, moeilijk tegen zijn. Van Verschuer vond de formule eigenlijk te mager en wilde in de statuten de relatie tussen geloof en politiek graag gedetailleerd omschreven zien, maar kon evenmin veel bezwaar hebben, want de omschrijving van het evangelie als richtsnoer kwam ook in de statuten van de CHU voor. De partijen werden het erover eens dat artikel 2 van de concept-statuten van het CDA zou gaan luiden: "Het Christen-Democratisch Appel aanvaardt het Evangelie als richtsnoer voor het politiek handelen."

Was daarmee het christelijk karakter van de nieuwe partij al ondubbelzinniger vastgelegd dan in de resolutie van juni 1973, in artikel 3 werd er nog eens een schepje bovenop gedaan. Daar kwam te staan dat "het Christen-Democratisch Appel streeft naar een maatschappij waarin de bijbelse gerechtigheid gestalte krijgt". Daartegenover werd in hetzelfde artikel het katholieke verlangen naar openheid gehonoreerd. In overeenstemming met de nota van de Contactraad werd gesteld dat het CDA "zich uitdrukkelijk richt tot de gehele Nederlandse samenleving zonder onderscheid naar geloofsovertuiging of maatschappelijke groepering".

enig genoegen

Op 14 december 1974 zouden de partijraden van de ARP, de CHU en de KVP de concept-statuten behandelen. Van de drie partijraden had echter alleen die van de KVP eindbevoegdheid. Bij de CHU moest de algemene vergadering op 8 februari 1975 een eindoordeel vellen en bij de ARP hadden de kiesverenigingen het laatste woord. Die zouden pas in het voorjaar van 1975 beslissen, zodat zich na 14 december nog tal

van complicaties konden voordoen. Het was bovendien te verwachten dat de partijraden van de ARP en de KVP en de algemene vergadering van de CHU nog amendementen op de statuten zouden aannemen. Daarom werd op voorstel van de KVP afgesproken dat de partijen na de algemene vergadering van de CHU een gezamenlijke conferentie zouden houden om de eventueel ontstane verschillen glad te strijken.⁵⁹ Aan de conferentie, die officieel werd aangeduid met het woord "conference", zou uit elke partij een breed samengestelde delegatie van 20 leden deelnemen. Het resultaat zou voor de CHU en de KVP bindend zijn, terwijl de AR-kiesverenigingen de op deze wijze vastgestelde statuten slechts integraal konden aanvaarden of verwerpen.

Zoals verwacht zorgden de leden van de CHU voor problemen. De Unieraad en de algemene vergadering spraken nog eens uit dat de Tweede-Kamerfractie van de CHU niet gebonden was naar een CDA-fractie te streven "voor zover en voor zolang geen wijziging (was) gekomen in de huidige parlementair-politieke situatie".⁶⁰ De beslissing of er een gezamenlijke CDA-lijst dan wel een verbinding van afzonderlijke lijsten zou komen, zou "tezijsertijd worden genomen (...) aan de hand van de dan geldende parlementair-politieke situatie". De CHU vroeg verder om een toelichting op de statuten waaruit zou blijken dat met het evangelie niet alleen het nieuwe testament, maar de hele bijbel in reformatorische zin werd bedoeld. Het initiatief tot dit verzoek was genomen door Beernink, die begon in te zien dat het met de linksigheid van het CDA nog wel mee zou vallen en dat de achterban van de CHU in grote meerderheid wilde dat het CDA zou slagen. Hij overwoog zich hierbij neer te leggen, maar wilde nog wel vastgelegd hebben dat "door het gebruik van het woord Evangelie geen enkele reductie mag plaatsvinden, zodat het volle Woord Gods in zijn totaliteit daaronder moet worden begrepen".

Volgens de verslagen in de kranten veroorzaakte het AR-kader geen problemen. De AR-partijraad nam wel veel amendementen aan, maar daardoor, zo meende men, werden de statuten niet wezenlijk gewijzigd. Dat was een misvatting. Aan het artikel dat de voorwaarden behandelde waaraan elke CDA-kandidaat moest voldoen, voegde de partijraad een ingrijpende zinsnede toe. De partijraad nam geen genoegen met de eis dat een CDA-kandidaat het politieke program van zijn partij onderschreef, zoals in de concept-statuten werd gevraagd, maar wilde daarnaast ook "dat hij onderschrijft uitgangspunt en doelstelling, zoals omschreven in artikel 2 en 3 in de statuten". Andriessen was in de KVP de eerste die begreep dat hier een kritische grens was overschreden. Twee dagen na de partijraad schreef hij gealarmeerd aan het KVP-partijbestuur dat het amendement lijnrecht in strijd was met de voorstellen van het CDA-bestuur en de conclusies van de Contactraad.⁶¹ Hij kon "deze toevoeging moeilijk anders uitleggen dan dat de betrokken kandidaat nu voor zichzelf moet onderschrijven uitgangspunt en doelstelling zoals in 2 en 3 genoemd, d.w.z. dat hij niet moet aanvaarden dat het CDA het evangelie als richtsnoer voor het politiek handelen aanvaardt, maar dat hijzelf het evangelie als richtsnoer moet aanvaarden". Dit vond Andriessen ronduit onaanvaardbaar. Als de toevoeging van de ARP in de CDA-statuten kwam, dan, zo waarschuwde hij, bleef er van de openheid van het CDA niets over.

Andriessens interpretatie was juist, maar zijn verontrusting was op dat moment niet terecht. De toevoeging waarom de AR-partijraad vroeg, was in overeenstem-

ming met de statuten van de ARP, maar de leiding van de partij wilde er geen hard punt van maken. Zij deelde het wantrouwen, dat een deel van het kader nog tegen de KVP had, niet in voldoende mate om het amendement door te drukken. Integendeel, rond de jaarwisseling trad aan de top van de drie partijen een periode van ontspanning in. Zelfs Aantjes, Kruisinga en De Zeeuw, de minst toegeefflijke topfiguren van hun partijen, toonden zich mild en optimistisch. De Zeeuw zei dat het CDA "een niet meer weg te denken verschijnsel in het Nederlandse politieke leven" was⁶²; Kruisinga noemde de ministers van de KVP en de ARP geestverwanten, met wie hij zich "heel nadrukkelijk erg verbonden" voelde⁶³ en Aantjes, die voor Kruisinga nog nooit een goed woord had overgehad, citeerde deze woorden op de partijraad van de ARP "werkelijk met enig genoegen".⁶⁴

de conference van Woudschoten

Op de conference, die op 21 en 22 februari plaatsvond in het conferentie-oord Woudschoten te Zeist, spande de AR-delegatie zich dan ook niet in om het amendement aanvaard te krijgen. Kuiper stelde, voordat de KVP haar bezwaren kenbaar kon maken, zelf al voor het amendement te laten vallen.⁶⁵ In plaats daarvan wilde hij aan artikel 3 toevoegen dat het politiek program van het CDA verbonden was met de grondslag en het doel van de partij. Hiermee ging de KVP akkoord, op voorwaarde dat de toevoeging niet zou geschieden in artikel 3 zelf, maar in een bijlage bij het artikel.

Ook op de andere geschilpunten kwamen de partijen tot zaken. Er werd een ver-deelsleutel vastgesteld voor het eerste CDA-congres, dat op 23 augustus de statuten officieel zou goedkeuren. Daarbij werd ook voor de rechtstreekse leden een regeling getroffen. De ARP stemde erin toe dat zij met 70 van de 600 afgevaardigden op het congres zwaar oververtegenwoordigd zouden zijn. De KVP kwam tegemoet aan de wens van Beernink, waardoor artikel 2 voorzien werd van een voetnoot, volgens welke "onder het Evangelie wordt verstaan de gehele Bijbel, hier aangeduid met een in brede kring gangbaar woord".

Ten slotte kwam het ook tot een akkoord op het moeilijkste en belangrijkste punt, dat van de kandidatenlijst. De KVP liet de eis vallen om najaar 1975 tot een definitief besluit te komen en gaf toe dat de fracties geen CDA-fractie hoefden te vormen, "voor zolang en voor zover" geen wijziging in de parlementair-politieke situatie was gekomen. De KVP stelde daarmee het besluit voor de vierde maal uit. Als het kabinet-Den Uyl 1977 haalde, zou het echter nog juist op tijd komen. Voor het eerst deed namelijk ook de CHU op dit punt een concessie. Zij stemde ermee in dat de bevoegde partij-organen voorjaar 1976 zouden vaststellen of aan de voorwaarden voor een gemeenschappelijke lijst was voldaan en dat september 1976 als uiterste termijn voor een definitief besluit zou gelden.

Met de conference van Woudschoten leek de kogel door de kerk. Op 15 april 1975 stemde de ARP als laatste met de statuten in. De kiesverenigingen bleken de statuten met een meerderheid van 91,8 procent van de stemmen te hebben goedgekeurd. Vijf bezwaarden in de fractie hadden nog een negatief stemadvies willen geven, maar hadden hiervan afgezien toen Aantjes met aftreden dreigde. Algra en de

meeste andere rechtse dissidenten bleven hun partij trouw; alleen de conservatieve hoogleraar Drogendijk, aanvoerder van een heetgebakerd clubje dat de linkervleugel van landverraad beschuldigde, verliet met een handjevol geestverwanten de partij en richtte met enkele ontevreden uit de CHU de Reformatorische Politieke Federatie (RPF) op.

§ 4 de bergrede

De Zeeuw had het zijn partij in de ruim drie jaar dat hij voorzitter was geweest knap lastig gemaakt. Zoals de KVP zelf vanaf najaar 1971 bij het christen-democratisch overleg had aangedrongen op grotere spoed, meer openheid naar andersdenken en meer tegemoetkomendheid aan de PvdA, zo had De Zeeuw datzelfde binnen zijn eigen partij gedaan. Zoals de KVP in het christen-democratisch overleg meermalen haar partners hun zin had gegeven, zo had De Zeeuw bij meningsverschillen in eigen kring telkens het onderspit gedolven. Toch leek hij begin 1975 reden tot tevredenheid te hebben. De fusie leek onafwendbaar, de weg naar de open partij was niet versperd en het kabinet-Den Uyl bestond nog steeds. De KVP was bovendien vastbesloten hem als voorzitter te handhaven. In juni 1975 moest er een nieuw dagelijks bestuur worden gekozen en zowel door het dagelijks bestuur als door het partijbestuur was De Zeeuw unaniem voor een nieuwe termijn voorgedragen.

De Zeeuw verloor na "Woudschoten" evenwel zijn vertrouwen in het CDA. Hij bleef ervan overtuigd dat honderdduizenden katholieken, ex-katholieken, twijfelers en ongelovigen grote behoefte hadden aan een eigentijdse, gematigd-progressieve christen-democratische partij, maar vermoedde sterker dan ooit dat deze groepen gefrustreerd en verlamd waren door het uitblijven daarvan. De Zeeuw was bang dat door de uitsluitend christelijke grondslag het CDA een conservatieve concentratie zou worden, gericht op het behoud van bestaande machtsposities. Daar kwam bij dat uit verslagen van het partijbureau bleek dat in 1974 het verval van de KVP als organisatie ondanks het electorale herstel gewoon was doorgedaan. De KVP had het jaar voor het eerst met minder leden (61.000) afgesloten dan de ARP en het partijbureau rekende voor 1975 op nog eens 10.000 à 15.000 bedankjes, wat zou neerkomen op een halvering van het ledental in vijf jaar. Uit een recente enquête kwam bovendien naar voren dat de meeste partijleden een ontstellend gebrek aan motivatie hadden.⁶⁶ De werkgroepen, die de KVP beschouwde als de ruggegraat van de partij, functioneerden bijna niet meer. Er was een commissie ingesteld die de partij moest reactiveren, maar op haar eerste verkennende bespreking met de Kamerkringen waren niet meer dan 5 van de 18 kringen vertegenwoordigd geweest. "Het is zo langzamerhand vijf over twaalf geworden", zo schreef het partijbureau naar aanleiding van deze magere belangstelling.⁶⁷

Op 1 maart legde De Zeeuw zijn zorgen over de KVP voor aan de ARP en de CHU, die het goed vonden dat de KVP binnen het kader van Woudschoten haar eigen identiteit meer zou benadrukken. De Zeeuw vond dit echter onvoldoende, want hij was er achteraf van overtuigd geraakt op Woudschoten te veel concessies gedaan te hebben. Vooral de blijvende onzekerheid rond de gezamenlijke kandidatenlijst vond hij onverteerbaar. Als deze in september 1976 niet tot stand kwam, dan moest, zo

voorzag hij, de KVP het ergste vrezen. Bovendien begreep hij uit de reacties die hij had opgevangen, dat Woudschoten aan de basis van de partij slecht gevallen was. Bij het christen-democratisch overleg hield hij zijn standpunt echter voor zich. Ook het dagelijks bestuur van de KVP bracht hij niet op de hoogte. Een voor 3 maart geplande vergadering waarop het dagelijks bestuur de conference zou evalueren, zegde hij af.⁶⁸ In het geheim bereidde hij met "de basis" een koerswijziging voor.

hartige woorden

Van zijn plannen gaf hij voor het eerst blijk tijdens een bespreking met het Zuidhollandse kader, waarmee hij op 10 maart een drie dagen later te houden bijeenkomst met de partijtop voorbereidde. Hij liet zich bij deze voorbespreking ontvallen dat de KVP zich snel moest omvormen tot een christen-democratische beweging, waarbij de ARP en de CHU zich later konden aansluiten. Drie dagen later zeiden medewerkers van De Zeeuw voor aanvang van de vergadering tegen Andriessen dat tijdens het vooroverleg "hartige woorden" waren gesproken.⁶⁹ Ze weigerden echter nadere informatie te geven. Pas tijdens de vergadering werd Andriessen geconfronteerd met een – naar later bleek – mede door De Zeeuw voorbereide resolutie, volgens welke de KVP de leiding van de christen-democratie moest herkennen. De partij moest een nieuwe naam kiezen, bijvoorbeeld "christen-democratische beweging", de politiek daklozen oproepen zich bij deze beweging aan te sluiten en besluiten bij de komende Tweede-Kamerverkiezingen in ieder geval met een christen-democratische lijst uit te komen, ook als de ARP en de CHU daaraan niet mee wilden werken.⁷⁰

De resolutie was bij het Zuidhollandse kader zo omstreden dat hij werd ingetrokken. In het dagelijks bestuur bleek er enkele dagen later nog veel minder waardering voor te bestaan. Toen De Zeeuw daar zijn visie presenteerde, werd hem duidelijk gemaakt dat de manier waarop hij zijn standpunt naar buiten had gebracht tot een vertrouwenscrisis had geleid. Alle overige leden van het dagelijks bestuur stelden zich, op één na, achter een tegennota van Piet van Zeil, die tot dan toe een medestander van De Zeeuw was geweest, maar zich nu ondubbelzinnig tegen hem keerde.⁷¹ Volgens Van Zeil was het plan-De Zeeuw in strijd met de op Woudschoten gemaakte afspraken. Die afspraken, zo betoogde hij, verplichtten de KVP tot loyaliteit; schending ervan bracht de christen-democratische samenwerking onnodig in gevaar. Over de perspectieven van het CDA was hij heel wat minder somber dan De Zeeuw. Volgens Van Zeil hadden op Woudschoten ook de ARP en de CHU de wil laten blijken om samen verder te gaan. Van de contacten met het KVP-kader had hij een andere indruk overgehouden dan De Zeeuw. Hij had een sterk verlangen waargenomen het CDA samen met de ARP en de CHU gestalte te geven. Het kader was bereid noch in staat de eigen organisatie te versterken. De leegloop van de partij was wel zorgelijk, maar omdat de leden de KVP als gepasseerd station zagen, was er weinig aan te doen. Er zat niets anders op dan het CDA met inachtneming van de gemaakte afspraken te versterken. Zou de KVP zichzelf tot christen-democratische beweging omdopen, dan zouden de vele partijgenoten die op een lager niveau al nauw met de ARP en de CHU samenwerkten, in grote verlegenheid gebracht worden. Tot

slot noemde Van Zeil het vanzelfsprekend dat het dagelijks bestuur unaniem en gemotiveerd leiding bleef geven.

mogelijke zwakke kanten

Het dagelijks bestuur eiste dat De Zeeuw zijn standpunt verder niet naar buiten zou brengen en dreigde de voordracht voor het voorzitterschap in te trekken, als hij dat toch deed. De Zeeuw verklaarde echter zich hier niets van aan te zullen trekken. Merkwaardigerwijs zond hij het partijbestuur vervolgens een gewijzigde, sterk gematigde, versie van zijn plan toe. In de vergadering van het partijbestuur ontstond hierover grote verwarring.⁷² De Zeeuw zei dat zijn oorspronkelijke nota ondanks hardere bewoordingen in essentie hetzelfde plan bevatte als de nieuwe versie. Leyten stelde daar tegenover dat het dagelijks bestuur de nieuwe versie in tegenstelling tot de oude inhoudelijk niet onaanvaardbaar vond. Dat loste volgens haar echter de vertrouwenscrisis niet op. Die was namelijk niet het gevolg van de inhoud van De Zeeuws plan, maar van de "procedurele fouten" die hij gemaakt had. Daarbij speelde volgens haar mee dat De Zeeuws optreden ook in het verleden al een aantal malen tot problemen geleid had. Ook andere tegenstanders van De Zeeuw legden de nadruk op de gemaakte procedurele fouten. Zij vonden dat De Zeeuw moest aftreden, zodat het de ARP en de CHU voor eens en altijd duidelijk zou zijn dat de KVP werkelijk van harte samen met hen een partij op christelijke grondslag wilde vormen. De Zeeuw zelf ontkende niet dat hij formeel onjuist gehandeld had, maar meende dat zijn "mogelijke procedurele zwakke kanten" in het niet vielen bij de noodzaak deze belangrijke zaak met de basis te bespreken. Uiteindelijk werd n stemming besloten dat Leyten de door haar meegebrachte kopieën van De Zeeuw oorspronkelijke stuk zou uitdelen. Na een leespauze drukten De Zeeuws tegenstanders – onder protest van zijn sympathisanten, die een discussie over het stuk wisten – een stemming over het inhoudelijke meningsverschil door. De Zeeuw verloor de stemming met 26 tegen 3 stemmen, bij 8 onthoudingen, en trad af, naar eigen zeggen niet omdat het partijbestuur zijn visie niet deelde, maar omdat het er niet met de partij over wilde discussiëren. Een vertrouwenscommissie droeg korte tijd later een gematigd-progressieve buitenstaander, W.J. Vergeer, NKV-bestuurder en wethouder te Utrecht, voor om De Zeeuw op te volgen.

Doordat geestverwanten De Zeeuw als tegenkandidaat naar voren schoven, kwam de verlangde discussie er toch. Daarbij bleek dat De Zeeuws denkbeelden aan de basis veel minder algemeen werden gedeeld dan hij had gedacht. De partijraad stelde zich op 21 juni met grote meerderheid, 98 van de 112 stemmen, achter de nota-Van Zeil, waarop De Zeeuw zijn kandidatuur introk en Vergeer tot voorzitter gekozen werd. Kort voor het eerste CDA-congres, dat op 23 augustus zou plaatsvinden, zorgde De Zeeuw nog eenmaal voor moeilijkheden door met zes anderen zijn vertrek uit de KVP aan te kondigen. In het dagelijks bestuur circuleerden verontrustende geruchten dat hij met onder anderen de ministers Van Agt en Lubbers contact had opgenomen voor de opstelling van een politiek manifest.⁷³ Het dagelijks bestuur kon twee dagen later echter opgelucht constateren dat de schade nogal meeviel. Van Agt had De Zeeuws verzoek afgewezen en Lubbers bleek niet te zijn benaderd.⁷⁴ Enkele

dagen later presenteerde De Zeeuw de werkgroep Resoluut, een gezelschap partijlozen, leden en oud-leden van KVP, D66 en DS'70. De groep wilde de oprichting van een politieke partij voorbereiden, maar besloot zichzelf na enige tijd wegens gebrek aan succes op te heffen. De Zeeuw werd daarop, kort voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1977, lid van de PvdA.

duistere machinaties

De KVP had gehoopt haar partners gunstig te stemmen, maar bereikte bij de ARP het tegenovergestelde. Aantjes – die onder invloed van een somber calvinisme en een wantrouwend karakter een scherp oog had voor het vileine in de mens – vermoedde duistere machinaties achter het vertrek van De Zeeuw. Hij ging de KVP in de beklagdenbank zetten en eisen dat alsnog in de statuten zou worden opgenomen dat CDA-kandidaten het uitgangspunt van de partij, het evangelie, persoonlijk zouden onderschrijven. Bij de KVP wekte dit onbegrip, ergernis en verbijstering, daar het volgens haar lijnrecht inging tegen de op Woudschoten gemaakte afspraken. Aantjes was de KVP altijd goed gezind geweest, hij had nota bene voor Woudschoten al laten weten dat de grondslagkwestie wat hem betreft afdoende geregeld was en de KVP had met het heenzenden van De Zeeuw nu juist ieder misverstand over de grondslag willen wegnemen.

Volgens Aantjes was de kwestie van de binding aan de grondslag op Woudschoten echter helemaal niet bevredigend afgehandeld. Vóór Woudschoten had hij inderdaad gemeend dat de partijen het eens waren, maar uit opmerkingen van Leyten tijdens de conference had hij opgemaakt dat deze indruk onjuist was. Hij had hierop in willen gaan, maar Steenkamp had de discussie met het argument van tijdsdruk afgekap en naar een speciale commissie doorverwezen, waar Aantjes zelf geen zitting in had gehad.⁷⁵

Dat was echter niet de enige reden dat Aantjes alsnog duidelijkheid eiste. De achtergrond van zijn manoeuvre werd vooral gevormd door zijn groeiende twijfel over de politieke koers van het CDA. Aantjes was vanaf het eind van de jaren zestig een overtuigd voorstander van de christen-democratie geweest. Hij had gehoopt dat het CDA de christelijke politiek nieuw elan zou geven. Zijn verwachting was dat de christenen door gezamenlijk een antwoord te zoeken op het evangelisch appel een voorbeeld zouden zijn voor anderen en de politiek op een hoger plan zouden brengen. In toenemende mate ging hij echter vrezen dat het CDA vooral uit was op het behoud van bestaande machtsposities; dat het, in plaats van te antwoorden op het evangelie, beantwoordde aan de sentimenten van de kleine burgerij; dat het geen bron van inspiratie, maar een poel van gezapigheid en zelfgenoegzaamheid was; geen instrument van christelijke bevoegenheid, maar een antisocialistisch blok.

Zijn kwade vermoedens hingen in hoge mate samen met zijn loyaliteit aan het kabinet-Den Uyl en zijn vrees dat de KVP met dit kabinet wilde breken. Naarmate het kabinet-Den Uyl er langer zat, was Aantjes er meer aan gaan hechten. Hij was het kabinet gaan waarderen als het kostbare instrument waarmee christendom en socialisme verzoend konden worden. Net als De Zeeuw had hij in maart 1974 positief gereageerd op Van Thijns artikel over de brugfunctie van het kabinet en sindsdien

waren zijn contacten met de PvdA steeds inniger geworden.⁷⁶ Het vervulde hem met zorg dat Andriessen juist meer afstand van de PvdA was gaan nemen, dat de aanvaarding van het CDA bij de achterban gepaard ging met antisocialistische sentimenten en dat het kabinet in de lente van 1975 onder druk kwam te staan. Nadat het kabinet-Den Uyl na een moeizaam begin in de eerste helft van 1974 soepel was gaan draaien, waren vanaf de tweede helft van dat jaar de spanningen weer toegenomen. Andriessen had zich daarbij ontwikkeld tot de grote tegenspeler van Den Uyl en zich zo vervreemd van Aantjes. Aantjes meende – terecht – dat Andriessen met deze houding uit was op toenadering tot de CHU en bevordering van het CDA. Op grond van enkele onhandige uitlatingen van Steenkamp vermoedde hij – ten onrechte – zelfs dat Andriessen het kabinet ten bate van het CDA wilde laten vallen. Deze vrees werd in niet geringe mate versterkt door de problemen rond De Zeeuw. Aantjes kon niet inzien dat die problemen het gevolg waren van De Zeeuws eigenmachtige optreden en van bezorgdheid over de gevolgen daarvan voor de christen-democratische samenwerking. Toen de KVP-top verklaarde dat er met De Zeeuw geen conflict bestond over de openheid van het CDA, trok Aantjes de conclusie dat het conflict dus ging over de politieke koers. Later zou hij zeggen dat hij geen problemen zou hebben gehad met het vertrek van De Zeeuw als de KVP niet had ontkend dat het conflict om de openheid draaide. "Het zou", zo verklaarde hij in *De Tijd*, "bij ons op onoverkomelijke bezwaren stuiten als de KVP dat zou hebben gezegd om De Zeeuw de wind uit de zeilen te nemen. En als zij nu om de ARP en de CHU tevreden te stellen een ander standpunt zouden gaan innemen. Daar kijkt Aantjes dan wel doorheen."⁷⁷ Hij "doorzag" dat de zaak neerkwam op een rechtse coup van Andriessen, mogelijk achter de schermen gesteund door Schmelzer, De Jong en and in de ogen van Aantjes sinistere en rancuneuze oud-bewindslieden.

de laatste linie

De vermeende verrechtsing van de KVP was voor Aantjes reden zijn eisen voor de totstandkoming van het CDA aan te scherpen. Hij begreep echter dat hij met zijn ware motief niet bij de achterban aan hoefde te komen. Veel antirevolutionairen hadden nog wel bezwaren tegen het CDA, maar voor zover die de politieke koers betroffen, had Aantjes daar weinig aan. Een groot deel van de achterban vond de herwonnen zelfverzekerdheid tegenover de PvdA prachtig. Slechts een deel van degenen die politieke bezwaren hadden, vond het CDA te rechts, de rest vreesde juist dat de nieuwe partij te links zou worden. Alleen in hun negatieve oordeel over het wankele geloofsfundament van het CDA waren alle bezwaardenden het eens. Aantjes begreep dat hij hierop zijn aanval moest richten, wilde hij de achterban van de ARP voor zijn doeleinden gebruiken.

Velen vermoedden dat Aantjes' eis dat vertegenwoordigers van het CDA persoonlijk op de grondslag van de partij aanspreekbaar zouden zijn, uitsluitend was ingegeven door opportunisme. De geschiedenis van de ARP had immers geleerd dat een christelijke grondslag allerminst een waterdichte garantie was voor politieke en maatschappelijke progressiviteit. Aantjes geloofde echter werkelijk dat de gemeenschappelijke binding aan het evangelie het CDA voor afglijden in conservatieve rich-

ting zou kunnen behoeden. Uit zijn ervaringen in de Contactraad en in de periode-Berghuis had hij begrepen dat de gemeenschappelijke aanvaarding van het evangelie tot nieuwe inzichten kon inspireren. Ook had hij, door de wijze waarop de ARP bij de formatie van 1973 bijeen gebleven was, geconstateerd dat een gemeenschappelijke grondslag mensen ook bij de ernstigste politieke meningsverschillen bijeen kon houden. Tegenover de AR-partijraad zei hij daarom op 24 mei 1975 dat hij tegen fractieleden "moest kunnen zeggen (en zij omgekeerd tegen mij): dit of dat standpunt kun je toch niet volhouden op grond van het bijbelse uitgangspunt? Het is mijn laatste linie dat ik kan zeggen: vinden we nu echt dat dit evangelische politiek is? Dan moet niet een van de veertien kunnen zeggen: Voorzitter, dat zoeken jullie met z'n dertien uit, ik heb daar geen boodschap aan, uw uitgangspunt is het mijne niet. Dan zijn we politiek ontkracht."⁷⁸ En daarom moest het op Woudschoten afgezwene AR-amendement alsnog in de statuten van het CDA terecht komen.

De partijraad van 24 mei was de eerste gelegenheid waarbij Aantjes zijn twijfel over het CDA publiek maakte. In de daaropvolgende weken werd zijn vermoeden omtrent de bedoelingen van de KVP door een drietal gebeurtenissen bijna tot zekerheid. De eerste gebeurtenis was de KVP-partijraad, waar Aantjes met afschuw aanschouwde hoe de KVP, daartoe opvallend aangezet door oud-premier De Jong, blij gestemd afrekende met De Zeeuw. Voor Aantjes was deze nare gebeurtenis aanleiding De Zeeuw thuis op te zoeken, waar hij er tot diep in de nacht bij hem op aandrang zijn strijd in de KVP voort te zetten. Korte tijd later werd Aantjes opgeschrikt doordat een CDA-commissie, met daarin figuren als Schmelzer en Udink, erop zinspeelde dat een kabinetscrisis wel eens goed voor het CDA kon zijn. De commissie schreef dat het CDA ten bate van zijn eenheid moest overwegen in de oppositie te gaan, "in het bijzonder voor het geval dat het in het komende parlementaire jaar onverwacht plotseling tot algemene verkiezingen zou komen".⁷⁹ Weer een week later, de tweede week van juli, escaleerde het conflict toen Andriessen in een vraaggesprek met *Hervormd Nederland* op Aantjes' opmerkingen over de binding aan de grondslag reageerde. Andriessen zei niet te begrijpen dat dit punt weer was opgerakeld. Er was duidelijk afgesproken dat de leden van het CDA moesten aanvaarden dat de partij zich beriep op het evangelie, maar dat zij dat niet zelf hoefden te doen. Er moest, aldus Andriessen, voor niet-christenen ruimte zijn in de partij, ook op voor-aanstaande posten. Het beslissend criterium was immers het program, niet het evangelie. "Het is geen christelijke partij."⁸⁰

Dat laatste had hij beter niet kunnen zeggen. Andriessen had *Hervormd Nederland* gevraagd het adjectief "christelijk" tussen aanhalingstekens te zetten, maar ongelukkigwijls had het weekblad dit nagelaten.⁸¹ Toch kon ieder die het interview zonder kwade vermoedens las, begrijpen dat Andriessen slechts had willen waarschuwen tegen misplaatste christelijke hoogmoed. Andriessen zelf haastte zich te verklaren dat hij niet meer had willen zeggen dan dat het CDA wel de intentie, maar niet de pretentie had een christelijke partij te zijn en dat het bovendien geen gesloten groepering van christenen was. Het kwaad was echter al geschied. Aantjes en het wantrouwige AR-kader hadden hun zwartste vermoedens bevestigd gezien. De linkse bezwaardien distantieerden zich in een open brief van het "vrijblijvend karakter" van de partij die Andriessen voor ogen stond en de conservatieve Friese senator

Algra stelde zich vierkant achter Aantjes. Aantjes zelf liet botweg weten dat de AR-visie "die door de CHU wordt gedeeld" ook door de KVP moest worden aanvaard.⁸²

röntgenonderzoek

Aantjes overschatte echter de schare die achter hem stond. De CHU deelde zijn visie in het geheel niet. Andriessens opmerking over de christelijke partij leidde in de Unie wel tot gesputter, maar Kruisinga en Van Verschuier waren allerminst van zins Aantjes te steunen. In een publieke verklaring lieten zij weten dat het voldoende was als de leden van het CDA zouden "aanvaarden dat wij ons uitgangspunt nadrukkelijk in de Bijbel zoeken. Wij vragen nimmer naar, noch matigen ons een oordeel aan over de mate waarin dit uitgangspunt voor een ieder in zijn persoonlijk leven gestalte heeft gekregen. Dat oordeel komt ons krachtens onze geloofsovertuiging niet toe. Dan immers zouden wij gaan uitmaken wie wel en wie niet 'door het oog van de naald' kan."⁸³ Ook schreven de twee leiders van de CHU dat CDA'ers "elkaar de maat niet nemen" en dat het CDA "niet een geloofsgemeenschap maar wel een politieke organisatie" was.⁸⁴

Aantjes had evenwel helemaal niet gezegd dat de partij zich een oordeel moest vormen over de geloofsovertuiging van haar leden en wenste allerminst de men elkaar wat dit betreft "de maat nam". In een reactie op Andriessens interview in *Hervormd Nederland* had hij een week later in hetzelfde weekblad nog eens uiteengezet, dat men in de politiek vooral "geen röntgenonderzoek" naar elkaars rechtgelovigheid moest doen en ook niet voortdurend de bijbel op toepasbare teksten moest uitpluizen, maar dat men wel op grond van de bijbel met elkaar moest kunnen discussiëren.⁸⁵ Ook hoefden vertegenwoordigers van het CDA van hem niet formeel te bevestigen dat ze de principiële uitgangspunten van het CDA persoonlijk aanvaardden. Het ging hem uitsluitend om het vertrouwen dat zij op de uitgangspunten van de partij "appelabel" waren.

Kruisinga en Van Verschuier schreven hun verklaring na Aantjes' interview in *Hervormd Nederland* en hadden dus goed kunnen weten dat zij Aantjes bedoelingen in de schoenen schoven die hij helemaal niet had. Ook andere tegenstanders van Aantjes bleven zijn woorden fout interpreteren. Zo verbaasde Rinze Zijlstra, broer van Jelle en bestuurslid van de ARP, zich er publiekelijk over dat Aantjes er behoefte aan had "elkaar met artikel 2 van de statuten in de hand de maat te nemen". Ook Steenkamp zei, tegen *NRC Handelsblad*, dat volgens Aantjes het christelijk gehalte van CDA-vertegenwoordigers moest worden "gemeten".⁸⁶

Dit soort opmerkingen maakte Aantjes naar eigen zeggen "niet kwaad maar wel ontzettend moe". Toch werd hij niet zo moe, dat hij niet de energie had zijn standpunt krachtig te blijven uitdragen. De KVP-top was over Aantjes vasthoudendheid in deze kwestie zeer bezorgd, maar kon weinig doen om hem te pacificeren. Andriessens vond hetgeen Aantjes voorstelde onbespreekbaar, omdat dit ook op termijn elke kans op een doorbraak naar het niet-christelijk deel der natie weg zou nemen. Bovendien waren de KVP-bestuurders bang dat zij door voor Aantjes te capituleren De Zeeuw in de kaart zouden spelen en waren zij gaan inzien dat de grondslag niet de enige inzet van het conflict was. De katholieke partijtop stelde medio augustus

tus mismoedig vast dat de kwestie vastzat in een heel web van problemen, zoals de beroerde persoonlijke verhouding tussen Aantjes en Andriessen, Aantjes' angst voor verrechtsing en zijn algemene gebrek aan vertrouwen in het CDA.⁸⁷ KVP-voorzitter Vergeer wilde niettemin de grondslagformule nog wel wat aanscherpen, maar bereikte niets. Een samen met Steenkamp, Van Verschuer en De Koning geconstrueerd compromis werd door Andriessen en Aantjes afgewezen. Op 19 augustus, vier dagen voor het eerste CDA-congres, ging het partijbestuur van de ARP achter Aantjes staan. Met 29 tegen 7 stemmen aanvaardde het een verklaring waarin het CDA-congres gevraagd werd om "duidelijke uitspraken".⁸⁸ Een dag later stelde het partijbestuur van de KVP zich achter Andriessen. Het CDA mocht zich, aldus de verklaring van de KVP, op grond van zijn uitgangspunt christelijk noemen, maar behoorde "geen eisen te stellen omtrent de persoonlijke geloofsovertuiging van zijn leden".⁸⁹ Niets leek een onaangenaam treffen op het congres nog in de weg te staan.

het waakzame oog van Abraham Kuyper

Twee dagen voor het CDA-congres kwam het dagelijks bestuur van het CDA, met daarin Aantjes en Andriessen, bijeen voor een laatste poging om uit de impasse te komen.⁹⁰ Het beraad, dat duurde van twee uur 's middags tot diep in de nacht, bood aanvankelijk het zo langzamerhand gebruikelijke gebrek aan perspectief. In de loop van de avond stelde Aantjes voor het meningsverschil maar na het congres uit te praten, maar dat wilde Andriessen niet, omdat er geen redelijke zekerheid bestond dat de partijen er dan wel uit zouden komen.

Uiteindelijk werd besloten dat de partij- en fractievoorzitters zich zouden afzonderen voor een laatste poging om een resolutie voor het CDA-congres te formuleren. Op voorstel van De Koning probeerden de zes voorzitters tijdens dat overleg elk voor zich een resolutie op papier te zetten, waarin het eigen standpunt zo verwoord was, dat het ook voor de anderen aanvaardbaar kon zijn. Na deze exercitie vonden vijf van de zes aanwezigen dat de formuleringen van Andriessen en Van Verschuer samen een redelijk compromis opleverden. Alleen Aantjes was het daar niet mee eens. De compromis-resolutie luidde: "De grondslag van het CDA zoals weergegeven in de artikelen 2 en 3 uit de statuten, is aanvaard door de drie partijen. Deze beide artikelen bepalen het karakter van het CDA. Op basis hiervan wil het CDA zowel een christelijke als een christen-democratische organisatie zijn. Beide termen bedoelen aan te duiden, dat wij in de politiek willen handelen vanuit de geest van het evangelie. Van de leden en dus ook van CDA-vertegenwoordigers wordt gevraagd dat zij aanvaarden dat het Evangelie richtsnoer is voor het politiek handelen van het CDA en dat zij op basis daarvan het program en beleid met overtuiging uitdragen. Het ligt niet op de weg van een politieke organisatie vragen te stellen, laat staan een verklaring te eisen omtrent iemands persoonlijke geloofsovertuiging. In de CDA-organen dient bezinning te blijven plaatsvinden op de consequentie van de grondslag voor het praktisch politiek handelen."

Na hervatting van de voltallige vergadering legde Aantjes uit dat deze tekst naar zijn mening de deur wijd open zette voor opportunisten. Hij had een eigen tekst opgesteld volgens welke het vanzelf sprak "dat de leden van het CDA die zich be-

schikbaar stellen voor vertegenwoordigende functies geacht worden voor de uitoefening daarvan in te stemmen met het door het CDA voor het politiek handelen aanvaarde richtsnoer". Hij was, zo meende hij, hiermee de KVP een heel eind tegemoet gekomen, maar toch had deze formulering nog het voordeel dat geen enkel fractielid zich erop kon beroepen dat hij aan het evangelie geen boodschap had.

Van de overige deelnemers aan het voorzittersoverleg liet Vergeer weten dat hij Aantjes nog wat verder tegemoet had willen komen, maar hiervoor onvoldoende steun had gekregen. Van Verschuier en Kruisinga vonden de aanvaarde tekst uitstekend en De Koning zei dat hij een voorkeur had voor de formulering van Aantjes, maar zich bij de meerderheid aangesloten had, omdat hij nog liever met een minder goede tekst naar buiten kwam, dan zonder tekst.

Dat betekende echter nog niet dat hij Aantjes ook naar buiten toe wilde afvallen. De Koning had Aantjes steeds gesteund, ook al was hij zo langzamerhand gaan vinden dat de fractieleider het meningsverschil wel wat al te veel op de spits dreef. Hij wilde een breuk in het CDA niet riskeren, maar wilde het evenmin op een splitsing in de ARP laten aankomen. Nadat in de voltallige vergadering opnieuw een tijdje heen en weer was gepraat, vroeg De Koning opnieuw om schorsing van de vergadering. De vijf leden van de AR-delegatie trokken zich terug in de werkkamer van Aantjes, waar zij er, zoals De Koning constateerde, "onder het sombere doch waakzame oog van Abraham Kuiper", verslagen bijzaten.⁹¹ De Koning zag geen uitweg meer en was geneigd te constateren dat er een fatale breuk was ontstaan tussen de ARP enerzijds en de CHU en de KVP anderzijds. Nadat het gezelschap enige tijd had zitten somberen, zei Dick Kuiper, de vice-voorzitter van de ARP, dat hij het hierbij niet wilde laten. Hij had persoonlijk geen moeite met de formulering van Andriessen. Van Verschuier en wilde dat ook in een perscommuniqué naar buiten brengen. Rijke Zijlstra en De Koning sloten zich, nu de eenheid in de ARP toch verbroken was, bij hem aan. Alleen Aantjes en partijsecretaris Dick Corporaal bleven bij hun standpunt. Na dit pijnlijke onderhoud keerden de antirevolutionairen terug bij hun christen-democratische broeders om de vergadering te beëindigen en de uitkomst aan de pers mede te delen.

Adam, waar sta je?

Aantjes had aan het eind van de vergadering nog gezegd dat hij op het congres zijn standpunt zou toelichten. Hij leek hem beter niet te zwijgen, omdat hij dan, zo zei hij, het congres kapot zou maken. Maar toen De Koning Aantjes op de avond voor het congres belde, mopperde Aantjes dat het hem allemaal niets meer kon schelen en dat hij van zijn toespraak af zou zien. De Koning begon daarop op hem in te praten, waarna Aantjes beloofde alsnog te zullen spreken. Aantjes, die wegens gebrek aan slaap en wegens de doorstane teleurstellingen al in een geïrriteerde en nerveuze stemming was, kwam nu ook nog eens in tijdnood. Hij trok daarom de redevoering die hij op 24 mei voor de AR-partijraad gehouden had uit de kast en werkte de toespraak om. Toen hij om half vier 's nachts klaar was, had hij een gedreven stuk gecomponeerd, dat uitermate geschikt was om een vergadering van de ARP tot diepe ontroering te brengen. Op een bijeenkomst van het CDA moest het echter een

wat merkwaardige indruk maken. Zijn redevoering was een ongeremde geloofsbelijdenis, een gevoelsuitbarsting die bij degenen die zich erin herkenden de tranen in de ogen deed springen en bij degenen die dat niet deden de tenen krom deed trekken.

Nadat op het congres Steenkamp op de van hem bekende nerveuze en Andriessen op de van hem bekende saaie wijze gesproken hadden, gaf Aantjes groots en meeslepend lucht aan zijn geprangde gemoed en bracht aldus een gedeelte van de zaal in vervoering.⁹² Hij verdedigde zijn standpunt met verwijzingen naar Mattheüs 25:32, waar Jezus Christus zijn discipelen op de Olijfborg beschreef hoe bij zijn wederkomst de schapen van de bokken gescheiden zouden worden. Dat zou, aldus Jezus, niet gebeuren op basis van rechtgelovigheid, maar op grond van hetgeen de mens aan zijn minste broeder had gedaan. Hongerigen voeden, dorstigen te drinken geven, vreemdelingen huisvesten, naakten kleden, zieken en gevangenen bezoeken: daar ging het ten tijde van Christus om en daar ging het nog steeds om, zo betoogde Aantjes. Hij moest vaststellen dat hier na 2000 jaar christendom nog bitter weinig van terecht was gekomen en dat de wereld dus hunkerde naar christelijke politiek. Het CDA moest zich, zo beëindigde hij zijn toespraak, voortdurend bewust zijn van de vraag die de mens van het begin tot het eind begeleidde, de vraag "Adam, waar ben je?", "aan welke kant sta je?".

Zijn "bergrede", zoals hij zijn toespraak later noemde, werd gevolgd door een donderend applaus en ARJOS-voorzitter Fred Borgman wilde Aantjes' standpunt meteen via een amendement in de statuten laten vastleggen. Misschien had dit amendement kans van slagen gehad, als Aantjes de CHU niet bot van zich afgestoten had. Ook bij veel hervormden had zijn prediking diepe gevoelens van ontroering losge maakt.⁹³ Maar toen Beernink het congres voorstelde om niet uit te spreken dat het CDA "zowel een christelijke als een christen-democratische organisatie *wil zijn*", maar dat het "zowel een christelijke als een christen-democratische partij *is*", liet Aantjes weten dat dit nu toch werkelijk al te pretentieus zou zijn. Met deze opmerking kwetste hij de christelijk-historische ziel diep. Hij gaf de christelijk-historischen het gevoel dat de antirevolutionairen hen nog steeds zagen als "de halven" en zichzelf als "de helen". Van Verschuer had daarom weinig moeite zijn partijgenoten ervan te overtuigen dat zij op hun beurt tegen het amendement van Borgman moesten stemmen. De Koning smeekte zijn collega's nog de stemming over de resolutie uit te stellen, maar Van Verschuer en Vergeer hadden geen consideratie meer, zodat met 597 tegen 336 de nederlaag van de ARP en de verdeeldheid van het CDA werden vastgelegd.

§ 5 wij horen bij elkaar

Na het CDA-congres ging de sfeer verder achteruit. Op 7 augustus 1975 besloot de Tweede-Kamerfractie van de ARP dat de vorming van een CDA-kandidatenlijst samenhang met overeenstemming over de grondslagkwestie. Daarmee had Aantjes een nieuwe hindernis opgeworpen, omdat tot dan toe alleen de politieke overeenstemming als criterium had gegolden. Andriessen keurde de nieuwe voorwaarde direct af. Het CDA, dus ook de ARP, moest zich volgens hem gewoon aan de congresuitspraak houden. Van Verschuer en Kruisinga waren dezelfde mening toegedaan en

gaven bovendien ongeremd uiting aan hun ongenoegen. Van Verschuier riep uit dat de CHU "er schoon genoeg van heeft dat ARP'ers zich altijd maar weer als het beste jongentje van de klas gedragen"⁹⁴ en in een brief aan de top van de ARP schreven hij en Kruisinga dat uit talrijke reacties was gebleken "hoezeer men zich gegriefd gevoeld heeft door de wijze, waarop de ARP bezig is de beginselvastheid voor de eigen partij te monopoliseren".⁹⁵

Inmiddels werd ook in de ARP de lijn-Aantjes fel geattaqueerd. Oud-fractie leider Roelvink vergeleek ARJOS-voorzitter Borgman met een bloedzuiger, Biesheuvel beschuldigde Aantjes van het voeren van een destructieve loopgravenoorlog en negen prominente antirevolutionairen schreven in een open brief dat "in de sfeer van de omgangsethiek vanuit AR-kring schokkende fouten zijn gemaakt". De negen, onder wie Aantjes' jeugdvrienden Johan Prins, W.C.D. Hoogendijk en Georg Puchinger, stelden dat Aantjes zich leek te oriënteren op "het gesloten wereldbeeld uit een voorbije periode". Aantjes raakte door deze vermaningen alleen maar sterker geïrriteerd. In het verleden, zo zou hij de AR-partijraad later vertellen, had de ARP menigmaal de fout gemaakt de KVP vrome verklaringen op te dringen. Voor de opstelling van zulke bezweringsformules was "altijd wel weer een directeur van de Kuiperstichting"⁹⁶ (hiermee doelde hij op Prins en Hoogendijk) te vinden geweest. Maar om dergelijke vroomheid, die in feite teruggreep op de verstarde beginselpolitiek van de oude ARP, was het hem, Aantjes, nooit te doen geweest; hem ging het uitsluitend om de evangelische bevlogenheid die de christelijke politiek nieuw leven in kon blazen.

De ontwikkelingen na het CDA-congres stelden Kuiper en De Koning voor taak het onverzoenlijke te verzoenen, zowel in hun eigen partij als tussen de partijen. Een week na het CDA-congres zetten ze daartoe een eerste stap met een vergadering waarin de partijraad voor een extra vergadering bijeen geroepen werd. In de verklaring betuigde het partijbestuur steun aan de wijze waarop Aantjes het standpunt had vertolkt, maar zei het tegelijk dat de vorming van een CDA-lijst afhankelijk bleef van de politieke praktijk. Dus niet, zo viel impliciet te lezen, van de binding aan de grondslag. Aantjes wist in de daaropvolgende weken echter toch een koppeling van de kwestie van de grondslag met die van de kandidatenlijst af te dwingen. In een concept-resolutie voor de partijraad deed het partijbestuur een flinke stap terug. In de resolutie werd gevraagd om voortzetting van het gesprek over de binding aan de grondslag en werd beloofd dat de ARP zich ten aanzien van de CDA-kandidatenlijst zou houden aan de gemaakte afspraken. Maar daarbij werd "uiteraard verondersteld dat voldoende eenheid van visie over het functioneren van de grondslag zal zijn bereikt".⁹⁷

politieke beginselen

Maar zo vanzelfsprekend was dat niet. Toen de drie partijtoppen elkaar 19 september voor het eerst sinds het CDA-congres weer zagen, kraakten de CHU en de KVP de resolutie van de ARP volledig af.⁹⁸ Vooral Andriessen weerde zich. Hij zei de resolutie als de definitieve blokkade van het CDA te beschouwen en noemde het wantrouwen ten aanzien van de beginselvastheid van de KVP grievend. Hij wilde best een

nieuw gesprek met de ARP, maar weigerde weer over de binding aan de grondslag te praten: die zaak was door het congres voor eens en altijd beslist. Leyten voegde daaraan toe dat de KVP geen tijd meer had om weer over deze kwestie te praten. Bovendien vond zij het er verdacht veel op lijken dat de ARP in strijd met de op Woudschoten bereikte conclusies naast de politieke hypotheek nu de grondslag als extra hypotheek opwierp. Als de ARP niet snel duidelijkheid verschaftte, dan zou, zo dreigde zij, de KVP een eigen weg kiezen, anders was het te laat.

De Koning deed na deze uitvallen zijn uiterste best de KVP terwille te zijn. Het verlangde gesprek zou snel afgerond moeten worden, de resolutie van het partijbestuur kon op de partijraad nog best worden geamendeerd, de ARP wilde het CDA absoluut niet blokkeren en had ook zeker niet de bedoeling een tweede hypotheek te creëren. Het laatste gedeelte van de resolutie was, zo legde De Koning uit, slechts een feitelijke constatering. Het was namelijk inderdaad niet te loochenen dat overeenstemming over de binding aan de grondslag het de AR-kiesverenigingen makkelijker zou maken met de vorming van een CDA-lijst in te stemmen. De KVP en de CHU lieten zich door deze gunstige interpretatie van de resolutie evenwel niet geruststellen. Tot veel meer dan de conclusie dat de partijraad afgewacht zou worden leidden De Konings bezwerigen dan ook niet.

Een week later, op 27 september, nam de AR-partijraad de omstreden resolutie met grote meerderheid aan, maar de stemming was veel minder anti-CDA dan gevreesd. Tijdens het CDA-congres hadden veel antirevolutionairen zich door Aantjes laten meeslepen, zonder zich van de consequenties ten volle bewust te zijn. De meesten waren van de akelige nasleep van het congres behoorlijk geschrokken. Op de AR-partijraad vonden de meeste sprekers dan ook dat er een oplossing voor het conflict moest komen. Veel bijval kreeg een door Goudzwaard verdedigd voorstel om politieke beginselen voor het CDA te formuleren. Deze zouden de verbindingsstukken worden tussen de grondslag en het program van het CDA. De beginselen zouden zo, aldus Goudzwaard, de partijen kunnen verlossen uit het dilemma waarin zij verstrikt waren geraakt. De Koning ging hier gretig op in, daar een week eerder Andriessen een beginselprogramma ook al van groot belang had genoemd. Aantjes waarschuwde de partijraad nog dat nieuwe formules nooit iets konden oplossen, maar de partijraad wilde te graag dat alles goed zou komen om daar erg van onder de indruk te zijn. Opgelucht nam de raad een motie aan volgens welke "het formuleren van politieke beginselen nu en in de toekomst voor het CDA van beslissende betekenis is".⁹⁹

bezielen of bewegen

De KVP reageerde inderdaad positief en de partijtoppen spraken af zich twee week-einden lang met elkaar terug te trekken voor onderling beraad: op 30 en 31 oktober in Berg en Dal en op 14 en 15 november in Haften. Het gesprek in Berg en Dal verliep evenwel erg moeizaam, doordat Aantjes en Andriessen hun kleine oorlog in volle hevigheid voortzetten.¹⁰⁰ In de loop van het weekeinde viel de antirevolutionaire delegatie opnieuw uiteen. Daar in Berg en Dal in het standpunt van Aantjes geen beweging meer was waar te nemen en Kuiper en De Koning zich uit-

sloofden de partijen op één lijn te brengen, kon Andriessen afwachten hoe de laatste twee naar hem toekropen. Met een zuur gezicht reageerde hij op hun vindingrijke voorstellen om uiteindelijk zuchtend en steunend enkele schijnconcessies te doen. Het eindresultaat was dat de voorzitter en vice-voorzitter van de ARP samen met hem en zonder Aantjes de slotconclusies van het beraad ondertekenden. In die conclusies stond dat verschil van mening bleef bestaan over de persoonlijke binding aan het evangelie, maar dat het dagelijks bestuur van het CDA daarin geen beletsel zag voor de totstandkoming van één kandidatenlijst bij de volgende landelijke verkiezingen. De Koning had eigenlijk liever willen zeggen dat het meningsverschil "als zodanig" geen beletsel was voor de ene lijst en ook had hij nog voorgesteld te zeggen dat het geen beletsel "hoefde" te zijn, maar Andriessen wilde hier niet van weten.

Dergelijke formuleringen waren misschien wel aanvaardbaar geweest voor Aantjes, die in Berg en Dal moeilijk te doorgronden redeneringen opzette. Zo kon het volgens hem wel een beletsel zijn, ook al was het dat tot nu toe voor de ARP niet geweest. Ook behoefde het geen beletsel te zijn als de politieke hypotheek was afgelost. Maar of het inderdaad geen beletsel zou zijn, kon eigenlijk pas goed beoordeeld worden na aflossing van die hypotheek. En omgekeerd zou bij de beoordeling van de politieke hypotheek het functioneren van de grondslag stellig een rol spelen. Tussen de twee kwesties bestond namelijk weliswaar geen koppeling, maar wel een verband. Wat dit allemaal precies betekende, vermocht niemand geheel te doorgronden, maar in ieder geval wilde de KVP op dit punt iedere valkuil vermijden.

Via ingewikkelde betogen kwamen Kuiper en De Koning ook ten aanzien van de binding aan de grondslag zelf op één lijn met Andriessen. Kuiper had de resolutie van zijn partijraad zo geïnterpreteerd dat deze binnen Woudschoten viel. Omdat het CDA-programa aan het evangelie getoetst werd, zo redeneerde hij, gaven CDA-kandidaten door onderschrijving van dat programma te kennen dat "in de toekomstige CDA-fractie een appel op deze toetsing een legitieme zaak is". Deze zinsnede kon Andriessens goedkeuring wel wegdragen, zodat die letterlijk in de slotconclusies kwam. Het pad waarop De Koning naar Andriessen toekroop was nog smaller en kronkeliger. De Koning stelde dat CDA-vertegenwoordigers op de een of andere wijze bezield moesten zijn van hetzelfde als hun partij. Toen Andriessen tegenwierp dat dan van de "eigen bezieling" niets meer overbleef, legde De Koning uit dat het er om ging "dat de vertegenwoordiger in zijn politieke optreden hetzelfde tot uitdrukking brengt wat het CDA bezielt". Dat kon merkwaardigerwijs "iets anders zijn dan wat hemzelf bezielt". Andriessen deed hierop wat ongelovig, maar Steenkamp en Vergeer zeiden er wel mee te kunnen leven. Het probleem was alleen dat zij het hun partij niet zouden kunnen uitleggen, zodat het beter was "bezielt" te vervangen door het neutralere "beweegt". Omdat De Koning en Andriessen zich daar na enig verzet mee akkoord verklaarden, kwam in de slotconclusies te staan dat "van vertegenwoordigers wordt verwacht dat zij in hun politieke optreden zo goed mogelijk tot uitdrukking brengen wat het CDA beweegt". Ten slotte werd nog afgesproken dat het CDA een programma van uitgangspunten – de door Goudzwaard bepleite politieke beginselen – zou opstellen "om daarmee het profiel van christen-democratische politiek te verscherpen". De ARP kon er bijna niet

meer met goed fatsoen onderuit het CDA desondanks tot in alle geledingen open te stellen voor humanisten en andere ongelovigen.

no problems, just people

Twee weken later vond in Haften het tweede gespreksweekend plaats, dat aan de politieke hypotheek gewijd was.¹⁰¹ Nieuw beraad hierover was urgent geworden doordat in oktober naast Aantjes ook Kruisinga weer voor problemen was gaan zorgen. In de Tweede Kamer was hij een tijdje wat meegaander geweest, maar doordat de vorming van het CDA weer in gevaar was gekomen, was hij zich voor de zekerheid weer scherper ten opzichte van de ARP, de KVP en het kabinet-Den Uyl gaan profileren. Hij was daarbij ook nog eens op de gevoeligste teen van de antirevolutionairen gaan staan: zijn fractiegenoot Van Leijenhof had hij laten zeggen dat de vroegere voorzitter van de ARP, Veerman, die nu staatssecretaris was, de vrijheid van onderwijs bedreigde.

In Haften wilde de KVP-delegatie laten vastleggen dat de gezamenlijke kandidatenlijst onmisbaar was voor de voortgang van het CDA. Bovendien wilde zij bekijken in hoeverre de politieke hypotheek was afgelost en wat eraan gedaan kon worden om verdere aflossing te bevorderen. Tot een serieuze inhoudelijke discussie kwam het echter niet. De KVP-delegatie liet blijken dat volgens haar Aantjes en Kruisinga zich gewoon maar eens wat beter moesten gedragen en, zoals een delegatielid het uitdrukte, hun "minder aangename eigenschappen" moesten onderdrukken. Steenkamp meende dat de politici in de Tweede Kamer en niet de partijen zelf voor de problemen zorgden. De fractieleiders overdreven de politieke verschillen, die in werkelijkheid maar klein waren. Als er andere mensen gezeten hadden, was het beeld veel rooskleuriger geweest: "there are no problems, just people". Andriessen voegde daaraan toe dat de houding van de CHU niet voortkwam uit relevante inhoudelijke overwegingen, maar uit de onwil zich in te spannen voor het CDA. Het kabinetsbeleid was immers in de loop der tijd niet veranderd, maar de opstelling van de CH-fractie wel.

Kruisinga vond uiteraard wel degelijk dat de problemen lagen bij het kabinetsbeleid. Dat was naar zijn mening aangescherpt, zodat ernstig overwogen moest worden het kabinet naar huis te sturen. Overigens wilde hij niet verhelen dat de resultaten van het CDA-congres niet ongemerkt aan de CHU voorbij waren gegaan. Zolang de grondslagkwestie niet was opgelost, kon de CH-fractie zich in de Tweede Kamer niet meer inhouden, dan zij al deed. Kruisinga wilde verder gaan met het CDA, maar zoals de zaken er voorstonden, moest het bij de komende verkiezingen blijven bij een lijstverbinding. Zijn tegenstander Aantjes was het hier mee eens, zodat het beraad eindigde met de sombere conclusie dat de partijtoppen verder uit elkaar lagen dan ooit. Het slotcommuniqué, waarin de ene lijst onmisbaar genoemd werd voor de verdere ontwikkeling van het CDA, werd alleen door de KVP onderschreven; de ARP stemde weer verdeeld en de CHU was tegen. Twee dagen later maakte de KVP bekend dat zij een zogenaamde noodprocedure in werking stelde. Een commissie zou onderzoeken hoe de KVP zich tot een christen-democratische partij kon omvormen, die zelfstandig aan de verkiezingen mee kon doen.

De onzekerheid omtrent de CDA-lijst was, aldus de KVP, te groot om nog langer af te wachten.

het CDA-kostuum

Het zelfstandige optreden van de KVP zou toch niet nodig blijken te zijn. Terwijl de partijtoppen de indruk wekten elkaar het licht in de ogen niet te gunnen, was de verstregeling aan de basis doorgegaan. Direct na het beraad in Haaften trof oud-premier De Jong de juiste toon met een oproep aan "de gewone mensen", voor wie het "niet meer te volgen" was, om de top, die door een teveel aan kennis met dwaasheid geslagen leek, tot inkeer te brengen.¹⁰² De discussie tussen de partijen was in het land inderdaad met onbegrip en ergenis gadegeslagen. Dat bleek vooral uit de handtekeningenactie "Wij horen bij elkaar", die na De Jongs oproep werd opgezet door de voorzitter van de Hoofddorpse CH-kiesvereniging, P.J. Rijpstra. In een manifest schreef Rijpstra samen met de voorzitters van de plaatselijke KVP en ARP dat "het CDA-kostuum" gereed was "om gedragen te worden". "Dat is de afgelopen jaren honderdvoudig, overal in het land bewezen. Het past ons ook in weer en wind van de landelijke politiek en wij zullen het dragen."¹⁰³ De actie werd direct opgepikt door de NCRV-radio en door Steenkamp, die via zijn autoradio van het initiatief op de hoogte was gebracht. De radeloos geworden CDA-voorzitter belde Rijpstra een dag later met de blijde tijding dat hij voor het eerst in zes weken zonder tablette had kunnen slapen. Enkele weken later mocht Steenkamp met een stralend gezicht 80.000 handtekeningen in ontvangst nemen.

familiebezoek

Voor gevoelens van gelukzaligheid had Steenkamp alle reden, want de opstand van de provincie perkte de ruimte voor de leiders van de ARP en de CHU aanzienlijk in. Vooral Kruisinga, altijd al gevoelig voor de stem des volks, haalde snel bakzeil. Kort na "Haaften" brak in het CH-bestuur ruzie uit over het tijdens dat beraad ingenomen standpunt. Van Verschuier verweet Kruisinga, die hij naar buiten toe gesteund had, dat hij in Haaften een weinig loyale houding had ingenomen.¹⁰⁴ Kruisinga verweerde zich met kracht, maar toen er gestemd werd, bleek het bestuur achter Van Verschuier te staan, zij het met een krappe meerderheid. Daarmee had het bestuur voor het eerst Kruisinga laten vallen.

Ook op de Unieraad, die op 13 december gehouden werd, behaalde Van Verschuier de beslissende overwinning. Hij riep zijn partijgenoten op "de eis van christelijke naastenliefde uit te strekken tot de partijen van KVP en ARP".¹⁰⁵ Het was bij het CDA eigenlijk als bij het bezoek aan een vervelend familielid: voor de goede gang van zaken moest men zich over zijn nare gevoelens heen zetten. En ach, bij nader inzien viel het dan vaak nog wel mee. Bij de beoordeling van de politieke hypotheek waren, zo stelde hij, alleen de principiële verschillen van belang. De verschillen die het gevolg waren van de gescheiden opstelling ten opzichte van het kabinet deden niet terzake. Ook de verschillen die door de fracties heen liepen, waren niet van belang. Maar als men die wegliet, bleef er heel weinig over. Van Verschuier zelf althans had

in de loop der jaren telkens weer gemerkt dat de ruzies altijd weer uitsluitend om de praktische politiek draaiden. De achterban had dit "heel zuiver aangevoeld". De Unieraad wilde zijn voorzitter maar al te graag geloven. De raad stemde in met de conclusies van Berg en Dal en Haften en sprak uit dat bij de beoordeling van de politieke hypotheek het accent moest liggen op de lange-termijn-politiek, die primair een zaak van de partijen was, en niet van de fracties. De fractie kreeg opdracht de korte-termijn-politiek niet zo aan te scherpen dat het CDA in gevaar kwam.

Dat was niet aan dovemansoren gezegd. In de eerstvolgende vergadering van het CH-bestuur, op 14 januari 1976, bleek ook Kruisinga te zijn bekeerd. Het kader van de CHU was, zo stelde hij, voorbij "het point of no return".¹⁰⁶ De fractie had daarom besloten actief aan de vorming van de ene lijst mee te werken. Eerder al had Kruisinga Andriessen en Aantjes voorgesteld uit de fracties een aantal gezamenlijke studiegroepen te vormen. Daarmee was op 1 januari begonnen, en de samenwerking verliep zo voorspoedig dat weldra besloten werd om iedere week een gezamenlijk vergadering van de drie fracties te houden. De tegenstellingen tussen de fractie van de CHU en die van KVP verloren ondertussen veel van hun scherpte, doordat Kruisinga zich ook verder aanmerkelijk coöperatiever ging opstellen. Dat viel hem ook niet zo zwaar, want in de eerste helft van 1976 bereikte de relatie tussen de KVP en het kabinet een dieptepunt. In januari gaf Andriessen Lubbers toestemming het kabinet te verlaten naar aanleiding van een conflict over de wet op de ondernemingsraden, een kwestie die Kruisinga in Haften genoemd had als mogelijk breekpunt. Er kwam dank zij de inventiviteit van Lubbers op het laatst een compromis tot stand, maar in mei dreigde opnieuw een breuk, ditmaal zowel over de levering van reactorvaten aan Zuid-Afrika als over minister Van Agts voornemen de omstreden abortuskliniek Bloemenhove te laten sluiten.

Intmiddels naderde ook het moment dat de algemene vergadering van de CHU moest beslissen over de aflossing van de politieke hypotheek. Juist toen dat zou gebeuren, op 22 mei, leek de val van het kabinet onafwendbaar. De Centrumgespreksgroep, toch al verzwakt door Beerninks verzoening met het CDA en de oprichting van de RPF, kwam hierdoor geïsoleerd te staan. De groep liet nog een emotioneel protest horen tegen wat zij zag als de capitulatie voor links, maar maakte geen schijn van kans: 90 procent van de aanwezigen meende dat de voorwaarden voor de vorming van de CDA-kandidatenlijst waren vervuld. De week daarop werd het kabinet op miraculeuze wijze gered, doordat Zuid-Afrika afzag van de reactorvaten en het Openbaar Ministerie weigerde Bloemenhove te sluiten. De verhoudingen tussen de PvdA en de KVP verbeterden daarop aanzienlijk, maar op de CHU had dit geen invloed meer.

Hans de Boer

Bij de ARP verliep de bekering langzamer, maar toch verrassend eenvoudig. Een groot deel van de partijtop had weinig waardering voor de actie van Rijpstra. Veel leidende AR-politici meenden dat zij niet opzij hoorden te gaan voor populaire sentimenten, maar de partijleiding kon de krachtige geluiden uit de achterban toch ook niet geheel negeren. Toen het partijbestuur de vergaderingen van Berg en Dal en

Haften evaluerde, was afwijzing van de daar door de KVP getrokken conclusies dan ook eenvoudigweg niet meer aan de orde. Het bestuur schoof "Haften" voorlopig maar voor zich uit. De discussie over "Berg en Dal" werd beperkt tot de vraag of het meningsverschil over de grondslag geen beletsel was voor de CDA-lijst, zoals in Berg en Dal was afgesproken, of dat het geen beletsel *hoefde* te zijn. Aantjes, die uiteraard vond dat het geen beletsel *hoefde* te zijn, won met zeer kleine meerderheid: 18 tegen 16 stemmen. Het was evenwel een overwinning van weinig waarde, omdat zij mede tot stand was gekomen dankzij degenen die tegen de conclusies van de KVP persoonlijk geen bezwaar hadden, maar Aantjes niet af wilden vallen. De Koning kon de KVP dan ook duidelijk maken dat zij van de nieuwe uitspraak van de ARP weinig te vrezen had.

Toen de partijraad op 13 december de conclusie van het bestuur overnam, bleek dat De Koning gelijk had. Er was nog wel verzet tegen het CDA, maar van velen leek zich een smachtend verlangen naar de nieuwe partij meester te hebben gemaakt. De ervaring die men aan de basis had opgedaan, had bij velen alle wantrouwen doen verdwijnen. Het was, zo merkte een van de aanwezigen op, "een geweldige belevenis om samen met christenen bezig te zijn".¹⁰⁷

Toch leek de KVP nog reden tot verontrusting te hebben, omdat haar beste bondgenoot binnen de ARP, De Koning, op de partijraad aftrad. Na een zware hartaanval was hij tot de slotsom gekomen dat het voorzitterschap hem in combinatie met het lidmaatschap van de Tweede Kamer te zwaar viel. Schijnbaar tot overmaat van ramp werd hij opgevolgd door Hans de Boer, die vòòr de ommezwaai van Aantjes de belangrijkste woordvoerder van de linkse antirevolutionaire tegenstanders van het CDA was geweest. Nog in het voorjaar van 1975 had De Boer in een open brief de kiesverenigingen aanvaarding van de CDA-statuten willen ontraden, wat Aantjes door met aftreden te dreigen voorkomen had. De Boer ging door voor Aantjes' beste leerling – vromer en progressiever nog dan zijn leermeester. Die indruk was ook juist. De Boer was een typische representant van de "kleine luyden". Hij kwam uit een arbeidersgezin en had zichzelf via de MULO, via zelfstudie en via het secretariaat van de Christelijke Kruideniersbond opgewerkt tot voorzitter van de ARJOS en lid van de Tweede Kamer. Hij was daarbij van rechtse provinciaal evangelisch radicaal geworden, maar had in veel opzichten de levensinstelling van zijn ouderlijk milieu behouden. Hij miste de ironie, het relativiseringsvermogen en de brede culturele ontwikkeling van het VU-establishment en was een rechtlijnig, streng-gelovig man zonder dubbele bodems gebleven, een steil calvinist, die houvast zocht in de bijbel en tweemaal per zondag "met vreugde" naar de gereformeerde kerk ging.¹⁰⁸ Hij had ook een calvinistisch arbeidsethos, met een diep besef van dienstbaarheid en plicht. "Je hebt geen recht op een bepaalde positie, je hebt een taak", zo was zijn opvatting. Om dit alles vond De Koning dat juist De Boer hem moest opvolgen. Hij begreep dat De Boer veel beter dan hijzelf geschikt was de om de twijfelaars en tegenstanders over de streep te trekken. De Boer zelf had nog steeds grote moeite met het CDA, maar zou als voorzitter loyaal uitvoeren wat van hem verwacht werd. Sinds de kiesverenigingen met een meerderheid van 92 procent de statuten van het CDA aanvaard hadden, was hij namelijk gaan inzien dat het enige alternatief voor het CDA was gelegen in scheuring van de ARP. Vanaf augustus drong De Koning er daarom

bij hem op aan zich beschikbaar te stellen. De Boer, beseffend dat dit zijn handelingsvrijheid zou beperken, voelde daar weinig voor, maar zwichtte uiteindelijk toch – en met het gewenste effect. Toen de partijraad hem koos, presenteerde hij zich als antirevolutionair in hart en nieren, maar ook als wegbereider van het CDA. Hij zag het, zo verklaarde hij, als zijn opdracht de partij als eenheid het CDA in te loodsen en daarbij de waardevolle elementen uit de antirevolutionaire traditie te behouden.

eventuele voorkeur

De volgende stap naar het CDA deed de ARP-partijraad op 10 april 1976, toen hij met 180 tegen 50 stemmen een aantal voorwaarden aanvaardde voor de aflossing van de politieke hypotheek, die het partijbestuur kort daarvoor had gesteld. Bij de vaststelling van de voorwaarden had Aantjes een nederlaag geleden. Aantjes vond dat de voorwaarden niet zwaar genoeg konden zijn. De meegaande houding van Kruisinga in de Tweede Kamer maakte op hem allermist een positieve indruk. De toenadering tussen Andriessen en Kruisinga vervulde hem met argwaan en hij raakte ervan overtuigd dat de CDA-lijst er niet mocht komen. Maar het bestuur trok een andere conclusie. Het was het met Aantjes eens dat in de Tweede Kamer de eensgezindheid nog niet was gegroeid, maar de voorwaarden die het stelde voor de aflossing van de politieke hypotheek waren zo licht, dat ze eerder leken bedoeld om het gezicht van de ARP te redden, dan om politieke overeenstemming in het CDA te bereiken. De belangrijkste voorwaarde luidde dat "ruimte geschapen" diende te worden "voor een op basis van programvergelijking en wederkerigheid eventueel uit te spreken voorkeur of intentieverklaring".¹⁰⁹ Hiermee was standpunt dat het CDA een voorkeur voor een nieuw kabinet met de PvdA moest uitspreken zo slap geformuleerd dat de KVP en de CHU er zonder moeite mee akkoord konden gaan. Op de partijraad gaf Aantjes uiting aan zijn gram over de zwakke voorwaarden. Op bittere toon verweet hij zijn partijgenoten gebrek aan beginselvastheid en politiek benul.

eenzijdige liefde

De top van de KVP wilde nog wel een stap verder gaan dan een "eventueel uit te spreken voorkeur". Zij wilde net als de ARP de samenwerking met de PvdA na de komende verkiezingen continueren. Steenkamp had dit al in de zomer van 1974 vastgelegd in een notitie voor het KVP-bestuur.¹¹⁰ Als argumenten voor een voorkeursuitspraak voor de PvdA had hij genoemd dat de christen-democraten programmatisch met de socialisten verwant waren, dat ze de polarisatie wilden doorbreken en dat ze de contacten met de vakbeweging moesten koesteren. Niettemin vond Steenkamp samenwerking met de PvdA alleen onder strenge voorwaarden aanvaardbaar. De christen-democraten moesten nooit meer in een ongelijkwaardige positie met de PvdA regeren en altijd de vrijheid houden voor een andere regeringscombinatie te kiezen. Bindende afspraken voor de verkiezingen moesten afgewezen worden, omdat het voor de christen-democratie van levensbelang was dat zij zich naast de sociaal-democratie en het liberalisme als volkomen zelfstandige en eigensortige derde stroming profileerde.

De KVP had nadien vastgehouden aan dit standpunt en Steenkamp en Andriessen hadden het bij voortduring uitgedragen. Op het CDA-congres had Andriessen bijvoorbeeld gezegd dat het zijn wens was "dat socialisten en christen-democraten elkaar zodanig in een gezamenlijk constructief beleid in deze brugperiode zouden kunnen vinden, dat voortzetting van de samenwerking vanuit het CDA in volstrekte gelijkwaardigheid via een normale democratische procedure en in een parlementair kabinet mogelijk zou zijn".¹¹¹

De moeilijkheid was dat de liefde voor de PvdA nog altijd niet wederzijds was. De PvdA bleef proberen de christen-democraten tegen elkaar uit te spelen. De ARP en de KVP moesten van haar nog steeds bewijzen dat ze de samenwerking waard waren en de CHU kwam volgens de PvdA helemaal niet voor samenwerking in aanmerking. In maart 1976, kort voor de partijraad van de ARP, liet de PvdA de ARP en de KVP weten dat ze om moeilijkheden vroegen door mee te werken aan een gezamenlijke lijst met de CHU. Aantjes kreeg via persoonlijke contacten zelfs te horen dat de vorming van een CDA-lijst vrijwel zeker het einde van de christelijk-socialistische samenwerking zou betekenen.¹¹²

In het socialistische standpunt was nog geen verandering gekomen toen de ARP, de KVP en de CHU in juli en augustus 1976 over de antirevolutionaire voorwaarden voor de CDA-lijst discussieerden.¹¹³ De discussie kreeg hierdoor een wat onwettelijk karakter. Aantjes en De Boer waren niet erg gelukkig met de eigen voorwaarden, terwijl de KVP en de CHU er graag mee instemden. De KVP wilde best een voorkeursuitspraak voor de PvdA doen, maar niet als deze partij niets terug deed. Met de voorwaarden van de ARP ging de KVP "in het belang van het CDA" akkoord, zoals Steenkamp zuinigjes opmerkte. Deze zuinigheid was vooral bedoeld voor de CHU. Kruisinga had zich in Haften nog tegen iedere intentieverklaring uitgesproken, maar zei nu dat hij in het belang van het CDA bereid was zich over zijn bezwaren heen te zetten. Aantjes en De Boer hadden nog de meeste kritiek op het antirevolutionaire standpunt. Zij wilden de door de ARP gestelde eis van wederkerigheid niet te formeel opvatten, daar de PvdA toch niet met een intentieverklaring zou komen. Verder was programvergelijking volgens hen eigenlijk niet zo'n goede basis voor een voorkeursuitspraak, omdat het gevaar bestond dat de VVD haar program naar dat van het CDA toe zou schrijven. Het CDA moest zich niet afhankelijk stellen van anderen, maar zelf, vanuit zijn eigen politieke visie, durven kiezen, zo meende Aantjes. Daarmee zou de partij zich niet overleveren aan de PvdA, maar juist haar onderhandelingspositie versterken. Aantjes vond het verder erg teleurstellend dat de KVP en de CHU alleen voor samenwerking met de PvdA kozen omdat dat in het belang van het CDA was. Dat bewees dat er van eenheid van visie tussen ARP, CHU en KVP eigenlijk geen sprake was. En het "ruimte scheppen" voor een verklaring, waarom het AR-partijbestuur gevraagd had, dat was, aldus Aantjes, toch wel erg mager. Wat Aantjes en De Boer betrof, moest het CDA zich nu al ruimhartig uitspreken voor een coalitie met de PvdA. Voor dat standpunt kregen ze echter geen steun, zodat het CDA-bestuur gewoon de formulering van de ARP overnam.

Ruim een maand later, op 25 september, besloten de Unieraad en de partijraden van de ARP en de KVP definitief tot de vorming van een CDA-lijst. Bij de ARP gaf Aantjes een negatief stemadvies. Na de stemming beloofde hij echter de weg te zullen

volgen die de partij was ingeslagen. Hij was zeer bezorgd over het karakter van het CDA, omdat hij vreesde dat het een ordinaire machtspartij zou worden, maar hij kondigde aan er hard aan te zullen werken om daarin ongelijk te krijgen. De ARP, zo hield hij de aanwezige Steenkamp voor, zou niet ophouden "die lastige partner van het CDA te zijn".¹¹⁴